

TAŞRADA KİTAPSEVER BİR TOPLUM: TARSUS MÜSLÜMANLARI ÖRNEĞİ (1827-1918)¹

Yrd. Doç. Dr. Abdullah POŞ
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZ

İslâm kültür tarihine dair eserlerle Osmanlı medreselerinde okutulan kitaplar üzerinde pek çok çalışma yapılmasına rağmen daha geniş çerçevede Osmanlı toplumdaki kitap kültürünü konu edinen araştırmalar henüz yeterli seviyeye ulaşmamıştır. Bu alandaki eksikliğin giderilebilmesi için farklı şehirlerdeki kitap kültürünü konu edinen çalışmaların artırılması gerekmektedir. İşte bu araştırmanın amacı eskiden beri önemli bir eğitim-öğretim merkezi olan Tarsus'un Osmanlılar dönemindeki kitap kültürünü ortaya çıkarmaktır. Konuyla ilgili malumatın bulunduğu en önemli kaynak tereke defterleridir. Tarsus'a ait terekeler, bu şehrin mahkemesinde tutulan şer'iyye sicilleri içerisinde yer almaktadır. Şer'iyye sicillerindeki belgeler arasında Müslümanlara ait toplam 2.640 tereke kaydı mevcuttur. 1827 ile 1918 yılları arasındaki terekelerden 77'sinde kitap kaydına rastlanmıştır. Bu çalışmada, kitap kaydı bulunan terekelerden elde edilen veriler, genel olarak betimleyici ve yorumlayıcı bir eğilimle nitel araştırma yöntemi kullanılarak Tarsus'taki kitapseverlerin meslekleri ve ekonomik durumları ile sahip oldukları kitaplar ve kitap fiyatları analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Taşra, Tarsus, Müslümanlar, Kitapsever, Kitaplar.

ABSTRACT

A Booklover Community in Rural Area: Tarsus Muslims Example (1827-1918)

Although many studies have been made on pieces of art related with Islamic culture and books taught in the Ottoman madrasahs, the larger scale studies related with book culture in Ottoman community have not reached to a sufficient level yet. In order to remove the deficit in this field, the studies related with book culture in different cities have to be increased. Accordingly the purpose of this study is to reveal the book culture of Tarsus, which has been an important education centre from the old, in Ottoman era. The most important sources where the information about the subject can be found are heritage books. The heritages belonging to Tarsus are located in Islamic tax records kept in the court of this city. Among the documents found in Islamic tax records, there are 2.640 heritage records belonging to Muslims. Between 1827 and 1918, book records were coincided in 77 of the heritages. In this research, the data obtained from heritage in which book records are present, the occupations of booklovers in Tarsus,

¹ Bu makale, Iğdır Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) tarafından desteklenen "Osmanlılar Döneminde Tarsus'ta İnsan-Kitap İlişkisi" konulu ve 2012-SOB-B03 numaralı projeden üretilmiştir.

their economical status, the books they own and their prices will be analyzed generally with a descriptive and interpretative tendency.

Keywords: Rural Area, Tarsus, Muslims, Booklover, Books.

Giriş

Osmanlılar döneminde İslâm kültür tarihine dair eser veren müellifler ve kitapları hakkında pek çok eser yazılmıştır. Yine medreselerde okutulan eserlere dair önemli çalışmalar yapılmıştır. Ancak daha geniş çerçevede Osmanlı toplumdaki kitap kültürünü konu edinen araştırmalar henüz yeterli seviyeye ulaşmamıştır. Bu alandaki eksikliğin giderilebilmesi için farklı şehirlerdeki kitap kültürünü konu edinen çalışmaların artırılması gerekmektedir. İşte bu araştırmanın amacı eskiden beri önemli bir eğitim-öğretim merkezi olan Tarsus'un Osmanlılar dönemindeki kitap kültürünü ortaya çıkarmaktır.

Konuyla ilgili malumatın bulunduğu en önemli kaynak tereke defterleridir. Tarsus'a ait terekeler, bu şehrin mahkemesinde tutulan şer'iyye sicilleri içerisinde yer almaktadır. Milli Kütüphane'de Tarsus'a ait toplam 173 adet şer'iyye sicil defteri bulunmaktadır. Bunlardan 111'inde tereke yoktur. Geri kalan 62 defterde 2.742 adet tereke kaydı mevcuttur². Söz konusu kayıtlardan 2.640'ı Müslümanlara, 102'si de gayrimüslimlere aittir. Müslüman terekelerinin oranı % 96, gayrimüslim terekelerinin oranı ise % 4'tür. Müslüman ve gayrimüslim terekelerinin oranı, XIX. yüzyılda şehrin nüfusuna dair verilerle örtüşmektedir. Nitekim bu dönemde genel olarak Tarsus nüfusunun % 95'i Müslüman, % 5'i de gayrimüslim unsurlardan oluşmaktaydı³. Toplumun neredeyse tamamına yakını Müslüman kesimden meydana geldiği için bu araştırmada onların sahip oldukları eserler incelenecektir. Kitap kaydı bulunan ilk tereke 18 Nisan 1827, son tereke ise 11 Ekim 1918 tarihli olduğundan dolayı araştırma bu zaman aralığını kapsamaktadır.

Tereke kayıtlarında yer alan eserler, incelenen dönemde Tarsus'taki kitapların tamamını göstermemektedir. Zira her vefat edenin mirası kayıt altına alınmamıştır. Terekeler, genel olarak varisi olmayan veya buluş çağına ulaşmamış çocukları bulunan ya da yetişkin varislerin veya alacaklıların mahkemeye başvurmaları halinde kayıt altına alınırdı⁴. Bu sebeple tüm vefat edenlere ait miras listeleri mevcut değildir. Ayrıca eldeki terekelerde yer alan kitapların bir kısmı oldukça genel ifadelerle kayıtlara girmiştir. Bu durum, söz konusu eserlerin tamamının müellifi, dili ve muhtevasını tespit etmeyi güçleştirmektedir. Yine de ilim dalı, dili, müellifi ve muhtevası tespit edilebilecek kadar açık ifadelerin kullanıldığı kayıtlar, Tarsus'taki kitap kültürü konusunda bir fikir vermektedir.

Bu çalışmada, önce Tarsus'a ait terekeler taranarak söz konusu kayıtlarda yer alan kitaplara ulaşılabilecektir. Ardından konuyla ilgili yardımcı kaynaklar göz-

² Bu araştırmada, Tarsus'taki yerli kitapseverler ele alındığı için başka şehirlerden Tarsus'a çalışmak amacıyla yeni gelenlerden iskele, hastane ve kahvehanelerde ölenlerle ticaret veya hac yolculuğu sırasında şehirdeki hanlarda vefat edenlerin terekeleri bu sayıya dâhil değildir.

³ Bkz. Poş, Abdullah, "XIX. Yüzyılda Tarsus'un Nüfusu", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2), 2008, s. 106-116.

⁴ Bkz. Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, Ankara 1968, III/V-VI, s. 2. Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, III, 461. Öztürk, Said, *İstanbul Tereke Defterleri*, İstanbul 1995, s. 26.

den geçirilecektir. En sonunda da toplanan bütün veriler, genel olarak betimleyici ve yorumlayıcı bir eğilimle nitel araştırma yöntemi kullanılarak şehirdeki kitapseverlerin meslekleri ve ekonomik durumları ile sahip oldukları kitaplar ve kitap fiyatları analiz edilecektir. Bu yöntemle salt veri toplama ve tasvirî bilgiler vermenin ötesinde değerlendirme ve kıyaslama yapılması da amaçlanmaktadır. Bu da seçilen konunun kendisi ve amacıyla birlikte kullanılan yöntemin de özgün değerini ortaya koymaktadır. Her ne kadar mikro ölçekli bir inceleme olmasına rağmen ulaşılan sonuçların, Osmanlı toplumundaki kitaba dair kültürel kodları anlamaya yönelik bir boyutunun da bulunması söz konusu araştırmayı önemli hale getirmektedir. Bu sayede literatüre önemli bir katkı sağlanacak olması da yapılan çalışmanın önemini arttırmaktadır.

1. Kitap Sahipleri

Sicillerde yer alan 2.640 Müslüman terekesinden 2.460'ı erkeklere, 180'i de kadınlara aittir. Erkek terekelerinden 76'sında kitap kaydına rastlanırken, kadın terekelerinden sadece 1'inde kitap bulunmaktadır. Kitap sahiplerinin 51'i şehir merkezinde, 23'ü de köylerde ikamet etmektedir. 3 kişinin nerede oturduğuna dair herhangi bir bilgi verilmediği için onların ikamet yeri tespit edilememiştir. 77 terekede bulunan toplam kitap sayısı 1.194'tür. Buna göre kitap sahiplerinde kişi başına düşen ortalama kitap sayısı 15'tir. Toplumun genelinde yaklaşık olarak iki kişiye bir kitap düşmektedir. Kitap sahiplerinin toplam tereke sayısına oranı ise % 3'tür.

1.1. Meslekleri

İncelenen terekelerde kitap sahiplerinden çok azının meslekî bilgilerine yer verilirken, onların pek çoğunun ne işle meşgul olduğuna dair herhangi bir kayıt düşülmemiştir. Bu durum, kitap sahiplerinin tamamının mesleğini tespit etmeyi güçleştirmektedir. Yine de kayıtlarda var olan meslek bilgileri, bazı meslekleri işaret eden lakaplarla kitapseverlerin sahip oldukları eserlerin nicelik ve nitelik yönünden mukayesesi yapılarak yarıdan fazlasının mesleği belirlenmiştir. Bunlar, ilmiye sınıfı mensupları, imam veya medrese talebeleri, ticaret ve zanaat ehli, tasavvuf erbabı, yönetici ve memurlardan oluşmaktadır. Bu konuyla ilgili bilgiler Tablo I'de verilmiştir.

Tablo I: Kitap Sahiplerinin Mesleği

Meslekler	Kişi Sayısı	Yüzde
İlmiye Sınıfı	15	19,48
İmam veya Medrese Talebesi	12	15,58
Ticaret ve Zanaat Ehli	6	7,79
Memur	5	6,49
Tasavvuf Erbabı	4	5,20
Yönetici Sınıfı	3	3,90
Tespit Edilemeyenler	32	41,56
Toplam	77	100,00

İlmiye sınıfı mensuplarından 3'ünün müderris, 2'sinin kadı naibi, 1'inin rüşdiye muallimi, 4'ünün de ulemadan olduğu belirtilmiştir. Mesleğine dair herhangi bir kayıt düşülmeyen 5 kişinin terekesindeki kitapların hem nicelik hem de nitelik olarak ilmiye mensuplarının sahip olduğu eserlerle benzer özellikler taşıdığı görülmüştür. Bu sebeple onlar da ulemadan sayılmıştır.

İncelenen kayıtlardan biri aslen İçelli olup Tarsus'ta Kubad Paşa Medresesi'nde talebe iken vefat eden Osman'a aittir. Onun terekesinde toplam 100 kuruş değerinde bir Kur'ân ile bir de "evrak-ı perişan" adlı kitap materyali bulunmaktadır⁵. Bu dönemde diğer şehirlerdeki medreselerde okuyan talebelerin de ihtiyaç duyduğu kitapların hepsine sahip olmadıkları görülmektedir. Örneğin aslen yine İçelli olup Süleymaniye Medresesi'nde okuyan Mehmed'in, Kur'ân dışında sadece Arapça eğitimiyle ilgili beş kitabı vardı⁶. En alt derecedeki bir medresede bile Arapçanın yanında kelâm ve fıkıhla ilgili bazı eserlerin okutulduğu bilinmektedir. Bu kitaplara sahip olmayan talebeler, ihtiyaç duyduğu eserleri ya medrese kütüphanesinden ya da başka bir nüshadan çoğaltarak temin etmiş olmalıdır.

Terekelerde "molla" ve "hoca" lakabıyla anılan 11 kişinin ekonomik durumu ile sahip oldukları kitaplar, Kubad Paşa Medresesi talebesi Osman'ın ekonomik durumu ve kitaplarıyla benzer niteliktedir. Ayrıca Osmanlılar döneminde "molla" unvanının hem medrese talebeleri⁷ hem de imamlar için kullanıldığı bilinmektedir⁸. Bu nedenle Tarsus'ta "molla" ve "hoca" sıfatını kullananların da medrese talebesi veya imam olduğu söylenebilir.

"Şeyh" lakabıyla anılanlar da tasavvuf erbabıdır. Zira sözlükte yaşlı kimse anlamındaki "şeyh" kelimesi, tasavvufta üstat, pir ve mürşitle eş anlamlı olarak kullanılan ve kendisine tabi olanları irşat eden kişi demektir⁹. Tarsus'taki kitap sahiplerinden 4'ü bu unvanı kullanmıştır. Bunlardan biri şehre 2 saat mesafedeki Ashâb-ı Kehf mağarasının şeyhi Ahmed Efendi'dir¹⁰. Nakşibendî tarikatına mensup olan Ahmed Efendi kardeşi Mehmed Efendi ile birlikte uzun süre Ashâb-ı Kehf mağarasında görev yapmıştır¹¹. Şeyh Ahmed Kadri ise Kâdiriyye tarikatı halifelerindedir¹². Diğer ikisinin hangi tarikata mensup olduklarına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Diğer meslek sahiplerinden 5'i memur, 3'ü yönetici, 3'ü esnaf, 3'ü de "usta" lakabıyla anılan zanaat ehlidir. Memurlardan biri karantina müdürü, biri doktor, bir diğeri Gülek maden müdürü, biri emniyet görevlisi, beşincisi de gümrük memurudur. Yöneticilerden biri belediye başkanı, biri kaymakam, üçüncüsü ise hanedan mensubudur. Esnaflardan biri ayakkabıcı, biri kömürcü biri de tuc-

⁵ TŞS 293, 27/22.

⁶ Orlin, Sabev, "Tales of Ottoman Book Theft (19 Century)", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIX, 2007, s. 182, 189, 191.

⁷ Algar, Hamid, "Molla", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 238.

⁸ Beydilli, Kemal, *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İzmir 2013, s. 11, 27.

⁹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 1989, s. 792; Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul 2004, s. 319.

¹⁰ TŞS 316, 182/370.

¹¹ BÖA, Cevdet Evkâf, Dosya No: 493, Gömlek No: 24935.

¹² TŞS 290, 372/740.

cardır.

1.2. Ekonomik Durumları

Tarsus'taki kitap sahiplerinin terekelerinin toplam değeri 1.705.824 kuruştur. Buna göre kitapseverlerde kişi başına düşen ortalama servet miktarı 22.153 kuruştur. Tüccar Mehmed Ağa 211.034 kuruşluk tereke ile en fazla servete sahiptir¹³. Belediye başkanı Hacı Ahmed Ağa 136.216 kuruşluk malvarlığıyla ikinci¹⁴, mesleği belirtilmeyen Hakkı Ağa da 135.620 kuruşluk servetle üçüncü sırada yer almaktadır¹⁵. İlimi sınıfından kadı naibi Karaalizâde Mehmed Hilmi Efendi 70.264, diğer kadı naibi Gözübüyükzâde Seyyid Mehmed Sabit Efendi 31.044, müderris Mehmed Niyazi Efendi 31.759, bir başka müderris Kara Müftü Mehmed Efendi de 29.348 kuruşluk servete sahiptir¹⁶. Hekim Süleyman Ağa'nın 29.247, karantina müdürü Raşit Efendi'nin de 19.130 kuruşluk malvarlığı bulunmaktadır¹⁷. Kitap sahibi tek kadın olan Raziye binti Ali'nin serveti ise 7.052 kuruştur¹⁸. 420 kuruşluk tereke ile Kozanlı Mustafa, kitapseverler arasında en az servete sahiptir¹⁹. Tüm kitap sahiplerinin malvarlığına dair veriler, beş kategori halinde Tablo II'de gösterilmiştir.

Tablo II: Kitap Sahiplerinin Serveti

Miktar/Kuruş	Kişi Sayısı	Yüzde
0-1.000	4	5,2
1.001-5.000	20	26,0
5.001-10.000	20	26,0
10.001-20.000	13	16,8
20.001 ve üzeri	20	26,0
Toplam	77	100,0

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'taki Müslümanlarda kişi başına düşen ortalama servet miktarı 7.960 kuruş iken²⁰, kitapseverlerin ortalama terekesi, bu rakamın yaklaşık üç katına ulaşmaktadır. Toplum genelinde 5.000 kuruşun altında malvarlığı bulunanların oranı % 61'dir. Kitap sahiplerinde ise bu oran sadece % 31'dir. Genelde 5.000 kuruş ve üzerindeki gelir sahiplerinin oranı % 39 iken, kitapseverlerde bu oran % 69'a çıkmaktadır. Bu veriler, kitap sahiplerinin çoğunun toplumun orta ve üst düzey gelir grubuna mensup kişiler olduğunu

¹³ TŞS 300, 132/199.

¹⁴ TŞS 299, 142b-143a-b/516.

¹⁵ TŞS 380-4, 11.

¹⁶ Karaalizâde Mehmed Hilmi Efendi'nin terekesi için bkz. TŞS 299, 123b/455. Gözübüyükzâde Seyyid Mehmed Sabit Efendi'nin terekesi için bkz. TŞS 300, 152/357. Mehmed Niyazi Efendi'nin terekesi için bkz. TŞS 309, 114-115/168. Kara Müftü Mehmed Efendi'nin terekesi için bkz. TŞS, 304, 251-252/473.

¹⁷ Hekim Süleyman Ağa'nın terekesi için bkz. TŞS 298, 58/104. Raşit Efendi'nin terekesi için bkz. TŞS 294, 159/253.

¹⁸ TŞS 293, 81/128.

¹⁹ TŞS 288, 38/74.

²⁰ Poş, Abdullah, *Arşiv Belgelerine Göre Tarsus'ta Sosyo-Kültürel Yapı (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2008, s.155-157.

nu göstermektedir.

2. Kitaplar

Yukarıda da bahsedildiği gibi incelenen terekelerden 77'sinde toplam 1.194 adet kitap bulunmaktadır. Bu eserlerin bir kısmı "*ismi nâ malûm resâil*", "*kitâb-ı müteferrik*", "*kütüb ve resâil*", "*8 cild kitâb*", "*24 cild kitâb*", "*mecmua*", "*ve sair kitap*" gibi eser adı, müellifi ve muhtevası hakkında hiçbir ipucu veremeyecek şekilde oldukça genel ibarelerle kayıtlara geçmiştir²¹. Bununla birlikte daha açık ifadelerin yer aldığı kayıtlar, Tarsus'ta hangi tür eserlerin ne oranda yaygın olduğu konusunda bir fikir vermektedir.

2.1. Kitapların Ait Olduğu İlim Dalları

Tarsus'ta bulunan toplam 1.194 adet kitaptan 861'inin ait olduğu ilim dalı tespit edilmiştir. Bunları Arap dili ve belagati, Kur'ân ve Kur'ân ilimleri, hadis, fıkıh, akaid ve kelâm, tasavvuf-ahlâk ve edebiyat, mantık, lügat, tarih ve diğerleri şeklinde gruplandırmak mümkündür. Konuyla ilgili bilgiler Tablo III'de gösterilmiştir.

Tablo III: Kitapların Ait Olduğu İlim Dalları

İlim Dalları	Kitap Adedi	Yüzde
Arap Dili ve Belagati	179	20,79
Kur'ân ve Kur'ân İlimleri	142	16,49
Hadis, Siyer ve Şemâil	30	3,48
Fıkıh	95	11,03
Tasavvuf-Ahlâk ve Edebiyat	163	18,93
Akaid ve Kelâm	46	5,35
Mantık	76	8,83
Lügat	47	5,46
Tarih	26	3,02
Diğerleri	57	6,62
Toplam	861	100,00

2.1.1. Arap Dili ve Belagati

Osmanlı medreselerinde, İslâmî ilimlerin temel derslerine hazırlayıcı mahiyette okutulan Arap dili ve belagatine dair eserlere, Tarsus'ta da sıklıkla rastlanmıştır. Zira Tarsus eskiden beri önemli bir ilim ve kültür merkeziydi²². Sarf, nahiv ve belagat konularını ihtiva eden bu kitaplar, tedavülde olan eserler arasında sayısal olarak birinci sırada yer almaktadır.

Bilindiği gibi medreselerde, kelime türleri ve fiil çekimleri konularının işlen-

²¹ TŞS 290, 112/245; TŞS 294, 40/44, 89/131; TŞS 295 195-196/286; TŞS 296, 156-157/261; TŞS 297, 212-213/338; TŞS 299, 123b/455; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 49/98, 187-188/379.

²² Günaltay, M. Şemseddin, *Yakın Şark IV*, Ankara 1987, s. 164. Texier, Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suad, Ankara 2002, III, 481.

diği sarf dersinde *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, *İzzî* ve *Merâh* adlı kitaplar okutulmaktaydı²³. Pek çok medresenin bulunduğu Tarsus'ta²⁴, adına en fazla rastlanan sarf kitabı, medrese kültüründe "sarf cümlesi" diye anılan bu beş eserin birlikte basımıdır²⁵. Bir arada basılan bu temel eserlerin yanında İbnü'l-Hâcib'in (ö. 1249) *Şâfiye'si*²⁶ ile İzzeddin Zencânî'nin (ö. 1262) *İzzî* adlı kitabının müstakil baskısı da bulunmaktadır. Ancak Tarsus'ta sarfla ilgili orijinal telifler üzerine yazılan şerhlerin, ana metinlerinden daha yaygın olduğu görülmüştür. Nitekim incelenen kayıtlarda geçen 32 sarf kitabından 14'ü orijinal metin, 18'i ise şerhtir. Bu şerhler arasında Bursalı Ahmed Efendi'nin (ö. 1568) *Merâh Şerhi*, Birgivi'nin (ö. 1573) *İm'ânü'l-Enzâr*'ı, Muhammed Kefevî'nin (ö. 1754) *Binâ Şerhi* ile terekelere *Emsile Şerhi* olarak geçen eserler ön plana çıkmaktadır. Ayrıca İbnü'l-Hâcib'in *Şâfiye Şerhi*, Taftâzânî'nin (ö. 1390) *İzzî Şerhi*, Ayşî Mehmed Efendi'nin (ö. 1607) *Rûhu's-Şurûh fî Şerhi'l-Maksûd*'u ile Ahmed Rüşdî Karaağacı'nın (ö. 1835) *Esâsu'l-Binâ'sı* da tedavülde olan kitaplardır²⁷.

Medreselerde cümle yapısı ve kuruluşunun incelendiği nahiv dersinde okutulan eserlerin de Tarsus'ta yaygın olduğu görülmüştür. Birgivi'nin *Avâmil* ve *İzhâr*'ı ile İbnü'l-Hâcib'in *Kâfiye'sine* yazılan şerh ve hâşiyeler, şehirde en çok rastlanan nahiv kitaplarıdır. Tarsus'ta *Avâmil*'e yapılan şerhlerden Zeynîzâde Hüseyin Efendi'nin (ö. 1753) *Şerh-i Avâmil-i Cedîd-i Birgivi/Mu'ribü'l-Avâmil*'i, Mustafa b. İbrahim'in (ö. 1762) *Avâmil Tuhfesi* ile Ahmed b. Mustafa Zâhid'in (ö. ?) *el-Kevkebü'd-Dürri'si* bulunmaktadır²⁸. *İzhâr*'ın şerh ve hâşiyelerden de Adalı Şeyh Mustafa'nın (ö. 1674) *Netâicü'l-Efkâr fî Şerhi'l-İzhâr*'ı, Zeynîzâde'nin *İzhâr Mu'ribi*, Abdullah Eyyûbi'nin (ö. 1836) *Şerhu'l-İzhar*'ı, sadece *Şerh-i Netâic* adıyla kaydedildiği için yazarı tespit edilemeyen eserle Mustafa b. Muhammed'in (ö. ?) *Menâfiu'l-Ahyâr* ve Mustafa b. Dede'nin (ö. ?) *Gâyetü'l-Enzâr*'ına rastlanmıştır²⁹. İncelenen terekelerde *Avâmil* ve *İzhâr*'ın orijinal me-

²³ Hızlı, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17/1, 2008, s. 34.

²⁴ Evliya Çelebi, Tarsus'ta 6 medrese olduğunu kaydetmiştir. Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul 1935, IX, 331. 1868-1877 yılları arasında şehirde 19 medrese bulunmaktaydı. Bkz. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, (Sâlnâmenin sonundaki tablo). 1890 yılından itibaren bu sayı 36'ya çıkmıştır. Bkz. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1308)*, s. 98; (1309), s. 105; (1312), s. 96; (1318), s. 189; (1320), s. 190.

²⁵ TŞS 290, 112/245; TŞS 294, 89/131; TŞS 295, 195-196/286; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 309, 116-117/170; TŞS 316, 49/98, 187-188/379.

²⁶ TŞS 304, 228-229/436; TŞS 316, 133-134/257.

²⁷ *Merâh Şerhi* için bkz. TŞS 290, 112/245; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 328/658. *Maksûd Şerhi* için bkz. TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 228-229/436; TŞS 316, 49/98, 328/658. *Binâ Şerhi* için bkz. TŞS 299, 123b/455; TŞS 316, 187-188/379, 328/658. Diğerleri için bkz. TŞS 297, 212-213/338; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316 49/98, 187-188/379.

²⁸ Zeynîzâde şerhi için bkz. TŞS 290, 92-93/184; TŞS 295, 195-196/286; TŞS 303, 61-62/119. *Avâmil Tuhfesi* için bkz. TŞS 290, 112/245; TŞS 294, 89/131; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 187-188/379, 328/658. *el-Kevkebü'd-Dürri* için bkz. TŞS 295, 195-196/286.

²⁹ *Netâicü'l-Efkâr* için bkz. TŞS 290, 92-93/184, 112/245; TŞS 295, 39/54, 195-196/286; TŞS 297, 212-213/338; TŞS 299, 123b/455; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 309, 114-115/170; TŞS 316, 17/21, 101/192, 328/658. *İzhâr Mu'ribi* için bkz. TŞS 290, 92-93/184; TŞS 294, 89/131; TŞS 295, 39/54; TŞS 296, 156-157/261; TŞS 297, 212-213/338; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 328/658. Diğerleri için bkz. TŞS 295, 195-196/286; TŞS 303, 61-62/119.

tinlerinden birer, bunlar üzerine yazılan şerh ve hâşiyelerden ise 39 adet kitap tespit edilmiştir. Toplam 15 eserle Adalı Şeyh Mustafa'nın *Netâicü'l-Efkar*'ı bu grubun en yaygın kitabıdır.

İbnü'l-Hâcib'in *Kâfiye*'sine yazılan şerh ve hâşiyelerden de Abdurrahman Câmî'nin (ö. 1492) *Molla Câmî*'si, Zeynîzâde'nin *Kâfiye-i Mu'rib*'i, Abdülgafûr-i Lârî'nin (ö. 1506) *Hâşiye alâ Şerhi'l-Câmî li'l-Kâfiye*'si ile sadece *Kâfiye Şerhi* olarak kayıtlara geçen eserler bulunmaktadır³⁰. *Kâfiye* kategorisindeki kitapların çoğunluğunu da şerh ve hâşiyeler oluşturmaktadır. Bu gruba ait olduğu tespit edilen 32 eserden sadece 8'i İbnü'l-Hâcib'in orijinal metnidir³¹. *Molla Câmî* adıyla bilinen şerh toplam 14 kitapla, bu kategorinin en yaygın eseridir.

Bahsi geçen kitapların yanında *Avâmil*, *İzhâr* ve *Kâfiye*'nin birlikte basımı olan *Nahiv Cümlesi*³², Birgivi'nin *İmtihânü'l-Ekiyâ*'sı, İbn Hişâm en-Nahvî'nin (ö. 1360) *Kavâidü'l-İ'râb*'ı ile kayıtlara *Dîbâce-i Misbâh*, *İcmal İlm-i Nahiv* ve *Mu'rab Tullab* ifadeleriyle geçtiği için müellifleri tespit edilemeyen kitaplar da nahivle ilgili Tarsus'ta tedavülde olan diğer eserlerdir³³.

Düzyün konuşma sanatının inceliklerinin ele alındığı belagat ilmine dair kitapların çoğunluğunu da yine medreselerde okutulan şerh ve hâşiye türü eserler oluşturmaktadır. Konuyla ilgili Hatîb el-Kazvî'nin (ö. 1338) *Telhîsü'l-Miftâh*'ı, Taftâzânî'nin *Muhtasarü'l-Meânî* ve *Şerhu'l-Mutavvel*'i, İsamüddin İsferyânî'nin (ö. 1538) *İsam*, *Hâşiye 'alâ Şerh-i Muhtasari'l-Meânî* ve *Şerhu Risâleti'l-İstiâre*'si, İbn Karatepeli'nin (ö. 1777) *Şerhu'l-Alaka/Şerhu Risâleti'l-İstiâre*'si ile Müftüzâde Muhammed Sâdık Erzincânî'nin (ö. 1808) *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-İsam 'alâ Risâleti'l-İstiâre*'si şehirde yaygın olan eserlerdir³⁴. Yine Usfûrî'nin (ö. 1704) *İstiâre-i İsam* üzerine kaleme aldığı hâşiyesi, Mahmud b. Abdullah Antâkî'nin (ö. 1747) *Alaka*'sı, Gözübüyükzâde İbrahim Efendi'nin (ö. 1838) *Takrîrü'l-İstiâre*'si Tarsus'ta bulunan diğer belagat kitaplarıdır³⁵. Ayrıca galat kelimeleri incelediği için Hafid Efendi'nin (ö. 1811) *Galatât*³⁶ adlı eserini de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Toplam 8 adetle Taftâzânî'nin *Muhtasarü'l-Meânî*'si, Tarsus'ta en çok bulunan belagat kitabıdır.

³⁰ Molla Câmî için bkz. TŞS 294, 89/131; TŞS 296, 63/103, 156-157/261; TŞS 297, 212-213/338; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 228-229/436; TŞS 309, 116-117/170; TŞS 316, 17/21, 187-188/379, 328/658. Kâfiye-i Mu'rib için bkz. TŞS 290, 92-93/184, 112/245; TŞS 294, 40/44; TŞS 295, 195-196/286; TŞS 309, 116-117/170; TŞS 316, 187-188/379. Diğerleri için bkz. TŞS 296, 156-157/261; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 316, 17/21, 328/658.

³¹ TŞS 295, 39/54, 195-196/286; TŞS 297, 212-213/338; TŞS 316, 17/21, 133-134/257, 187-188/379; TŞS 300, 196-197/403.

³² TŞS 290, 112/245; TŞS 296, 156-157/261; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 228-229/436; TŞS 316, 17/21, 187-188/379.

³³ TŞS 299, 123b/455; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 228-229/436, 251-252/473; TŞS 316, 17/21, 133-134/257.

³⁴ Taftâzânî'nin eserleri için bkz. TŞS 295, 195-196/286; TŞS 300, 152/357, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 228-229/436, 251-252/473; TŞS 316, 133-134/257, 328/658. İsamüddin İsferyânî'nin eserleri için bkz. TŞS 300, 152/357; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 49/98, 101/192, 187-188/379, 328/658. İbn Karatepeli'nin eseri için bkz. TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 187-188/379, 328/658. Hatîb el-Kazvî'nin eseri için bkz. TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 101/192, 187-188/379. Müftüzâde'nin eseri için bkz. TŞS 303, 61-62/119; TŞS 309, 116-117/170; TŞS 316, 101/192.

³⁵ TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 328/658.

³⁶ TŞS 316, 328/658.

İncelenen terekelerde sarf, nahiv ve belagat konularının hepsini ihtiva eden eserlere de rastlanmıştır. İsmüddin İsferyânî'nin *Mizânü'l-Edeb fî Lisâni'l-Arab*'i ile kayıtlara *Serrâc Şerhi* olarak geçen ve muhtemelen İbnü's-Serrâc'ın (ö. 929) *Kitâb-ı Sibeveyh*'in şerhi olan eseri³⁷ bu gruba dâhildir.

Tarsus'ta tedavüldeki kitapların % 21'ini Arap dili ve belagatiyle ilgili eserler oluşturmaktadır. XVI. asırda Bursa terekelerindeki kitaplar içerisinde bu eserlerin oranı ise % 11'dir³⁸. Tarsus'taki kitapların müelliflerinin 1/4'ü, XVII ile XIX. asırlar arasında yaşamıştır. Bunlardan sadece Adalı Şeyh Mustafa, Zeynizâde Hüseyin, Mustafa b. İbrahim ve İbn Karatepeli'nin konuyla ilgili eserlerinin toplamı 44'tür. Bu rakam, şehirde bulunan Arap dili ve belagatiyle ilgili tüm kitapların % 25'ine karşılık gelmektedir. Bu durum, XVI. asırdan sonra konuyla ilgili yazılan eserlerin de, ilim dünyasında yaygınlık kazanarak ilgili literatürü arttırdığını göstermektedir.

2.1.2. Kur'ân ve Kur'ân İlimleri

Bu kategorideki kitapların başında Kur'ân-ı Kerim gelmektedir. Kayıtlarda *Kelâm-ı Kadîm* olarak geçen Kur'ân'a pek çok kişinin terekesinde rastlanmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in tamamına sahip olamayanların da *Nısf Kelâm-ı Kadîm*, *Cüz* ve *Enâm-ı Şerîf* isimleriyle onun bir kısmını evlerinde bulundurdukları görülmüştür. İncelenen terekelerde Mushaf'ın tamamı veya cüzlerine ait 87, Kur'ân-ı Kerim'i doğru anlamak için yapılan tefsirlere dair 53, onu kurallarına uygun biçimde okumayı konu edinen tecvid ilmine ait de 2 kitap tespit edilmiştir.

Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 1210) *Mefâtihu'l-Gayb*'i, Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 1286) *Envârü't-Tenzil* ve *Esrârü't-Te'vîl*'i, Nizâmeddin en-Nisâbûrî'nin (ö. 1446) *Garâibü'l-Kur'ân* ve *Regâibü'l-Furkân*'i, Celâleddin el-Mahallî'nin (ö. 1459) başlayıp Celâleddin es-Süyûtî'nin (ö. 1505) tamamladığı *Tefsîrü'l-Celâleyn*'i, yine Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-Mensûr*'u, İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö. 1725) *Rûhu'l-Beyân*'i ile İsmail Ferruh el-Kırîmî'nin (ö. 1840) *el-Mevâkıb*'i, Tarsus'taki tefsir kitaplarıdır³⁹. Yine *Tercüman Kitabı*⁴⁰ olarak kayda geçen eser de muhtemelen Süyûtî'nin *Tercümânü'l-Kur'ân* adlı tefsiridir.

Mefâtihu'l-Gayb, *Envârü't-Tenzil* ve *Tefsîrü'l-Celâleyn* dirayet, *Tercümânü'l-Kur'ân* ile onun muhtasarı *ed-Dürrü'l-Mensûr* da rivayet tefsiridir. *Rûhu'l-Beyân* ise hem dirayet hem de rivayet tefsiri özelliğini taşımaktadır. *Envârü't-Tenzil* ile *Tefsîrü'l-Celâleyn* Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur⁴¹.

Her ne kadar tefsiri medreselerde okutulan eserler arasında sayılmasa da Fahreddin er-Râzî, Osmanlı ilim dünyasını diğer müfessirlerden daha fazla etkilemiştir. Zira ondan mülhem fikirlerin, daha sonra kurulan ve kendisine izafe edilen mektep vasıtasıyla Osmanlı ilmî zihniyetini büyük ölçüde şekillendirdiği

³⁷ TŞS 303, 61-62/119.

³⁸ Karataş, Ali İhsan, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi ", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, VIII/VIII, 324.

³⁹ TŞS 290, 372/740; TŞS 296, 156-157/261; TŞS 299, 123b/455; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 101/192.

⁴⁰ TŞS 303, 61-62/119.

⁴¹ Hizli, agm, s. 35.

bilinmektedir⁴². Aynı şekilde onun tefsiri hem medreselerde okutulan kitapların hem de bir tasavvufî tefsir olan *Rûhu'l-Beyân*'ın ana kaynakları arasında yer almıştır. Yine Nisâbü'rî'nin *Garâibü'l-Kur'ân*'ı, Râzî tefsirinden ihtisar edilerek hazırlanmıştır⁴³. Bu durum Tarsus'taki tefsir kitaplarının da Osmanlı ilmî zihniyetinin gelişiminde büyük payı olan Fahreddin er-Râzî mektebini temsil eden eserler olduğunu göstermektedir.

Kur'ân'ın bir bütün olarak tefsirini ihtiva eden bu kitapların yanında Felak, Nebe', Vâkıa, Yâsîn ve Yûsuf sûrelerinin tefsiri ile Mülk Süresi'nin meâlinden meydana gelen eserler de vardır⁴⁴. Kısa süre tefsirleri mahiyetindeki bu kitapların, özellikle Osmanlıların son döneminde telif edilen ve daha ziyade mutasavvif müfessirlerden menkul eserler olduğu söylenebilir. Zira Osmanlıların son döneminde yazılan tefsir kitaplarının yarısından fazlası tasavvuf ehline ait olup bunların pek çoğu kısa süre tefsiridir⁴⁵. Aynı şekilde Tarsus'taki kitapseverlerin sahip olduğu tefsir kitaplarının yarısını bu tür eserler oluşturmuştur.

Kur'ân'ın tamamına ait tefsirlerle, bazı kısa süre tefsirlerinden başka âyet ve sûrelerin iniş sebeplerini ele alan bir adet *Esbâb-ı Nûzûl* kitabı ile kayıtlara sadece *Tefsir ve Tefsir-i Şerif* gibi genel ifadelerle geçen eserler de bulunmaktadır⁴⁶. Ayrıca şeytanın hilelerinden korunma yollarının anlatıldığı ve bir nevi eûzü tefsiri mahiyetindeki Mustafa b. Halil ez-Zağravî'nin (ö. ?) *Risâle-i Teavvüz*'ü⁴⁷ de bu kategoride değerlendirilebilir⁴⁸.

Tarsus'taki tefsir kitapları arasında şerh ve hâşiye türü eserlere rastlanmamıştır. Bunun en önemli sebebi özellikle *Mefâtîhu'l-Gayb* ve *Rûhu'l-Beyân* gibi tefsir kitaplarının hem geniş hacimli hem de oldukça sade bir üslupla kaleme alınmış olmasıdır. Öyle ki bu eserler üzerindeki çalışmalar daha çok hacmi daraltmaya yönelik ihtisar faaliyetleridir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Nisâbü'rî'nin *Garâibü'l-Kur'ân*'ı, Râzî tefsirinden ihtisar edilerek hazırlanmıştır. Şerh ve hâşiyesi yapılan *Envârü't-Tenzil* ile *Tefsîrü'l-Celâleyn*'in ise terekelerde orijinal metinleri yer almıştır.

Kayıtlara sadece *Tecvid*⁴⁹ adıyla geçen 2 eser tespit edilmiştir. Kur'ân'ı kullarına uygun biçimde okumayı konu edinen bu kitapların Abdurrahman Karabaşı'ye (ö. 1498) ait olan *Karabaş Tecvidi* veya Birgivi'nin *ed-Dürrü'l-Yetîm* adlı kitabı olduğu tahmin edilmektedir. Zira söz konusu eserler, Osmanlı medreselerinde okutulan tecvid kitapları arasında yer almaktadır⁵⁰.

⁴² Lekesiz, M. Hulusi, "Osmanlılarda Sünnî-Hanefî Geleneğinin Oluşmasında Ulemanın Rolü", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Ankara 1999, VIII, 83.

⁴³ Cebeci, Lütfullah, "*Mefâtîhu'l-Gayb*", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 349-350.

⁴⁴ TŞS 294, 89/131; TŞS 299, 123b/455; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 309, 116-117/170; TŞS 316, 17/21, 49/98, 187-188/379, 328/658.

⁴⁵ Öztürk, Mustafa, "Son dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'ân ve Tefsir Çalışmaları", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bahar 2014, 1/1, s. 29-30.

⁴⁶ TŞS 304, 251-252/473; TŞS 316, 17/21, 187-188/379.

⁴⁷ TŞS 303, 61-62/119; TŞS, 316, 17/21, 187-188/379.

⁴⁸ *Risâle-i Teavvüz* hakkında geniş bilgi için bkz. Tatlı, Bekir, "Şeytanın Hileleri ve Korunma Yolları Hakkında Bir Çalışma: *Risâle-i Teavvüz* ve Tercümesi-Kaynak Tahlil ve Tahkiki.", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, VI/II, 123-124.

⁴⁹ TŞS 290, 305/585; TŞS 303, 61-62/119.

⁵⁰ Hizli, agm, s. 36.

Tarsus'ta bulunan tüm eserlerin % 17'sini Kur'ân ve Kur'ân ilimleri kategorisindeki Kur'ân-ı Kerim, tefsir ve tecvid kitapları oluşturmuştur. XVI. asırda Bursa'daki kitaplar içerisinde bu eserlerin oranı ise % 21'dir⁵¹.

2.1.3. Hadis, Siyer ve Şemâil

Hz. Peygamber'i (s.a.s) konu edinen ilim dallarından hadis, siyer ve şemâil kitaplarının muhteva bakımından birbirine yakınlığı dikkate alınarak çalışmada bir arada verilmesi uygun görülmüştür.

Tarsus'taki en yaygın hadis kitabı, Kâdî İyâz'ın (ö. 1149) eş-Şifâ adlı eseridir⁵². Osmanlı ülkesinde Şifâ-i Şerîf adıyla bilinen bu kitaba hem devlet hem de halk tarafından büyük ilgi gösterilmiştir. Bir taraftan Şifâ-han adıyla tayin edilen müderrisler, bu eseri medreselerde okuturken, diğer taraftan da ordunun selameti için başta Ravza-i Mutahhara olmak üzere Fatih Camii, Kastamonu Nasrullah Paşa Camii ve Tarsus Nur Camii gibi pek çok camide yapılan hatimlerin yanında Şifâ-i Şerîf'in de okunduğu bilinmektedir⁵³. Nitekim Tarsus Nur Camii'nde 3 Eylül 1860 tarihinde Yusuf Ziyaüddin Efendi Şifâ-i Şerîf okutmaktaydı⁵⁴. 4 Mart 1840 tarihli bir belgede, bu kişinin hem Kubad Paşa Medresesi Müderrisi hem de Camiu'n-Nur kürsü şeyhi olduğundan bahsedilmiştir⁵⁵. Söz konusu belge, Yusuf Ziyaüddin Efendi'nin hem medresede hem de Nur Camii'nde en az yirmi yıl Şifâ-i Şerîf okuttuğunu göstermektedir.

Şifâ-i Şerîf'in yanında Begavî'nin (ö. 1122) Mesâbîhu's-Sünne'si, Sirâceddîn Ali b. Osman el-Üşî'nin (ö. 1179) Nisâbu'l-Ahbâr li-Tezkireti'l-Ahyâr'ı, Radyüddin Sâgânî'nin (1252) Meşârîku'l-Envârî'n-Nebeviye'si ile Nevevî'nin (ö. 1277) kayıtlara Hadîs-i Erba'în olarak geçen kırk hadis kitabı da Tarsus'ta yaygın olan diğer eserlerdir⁵⁶. Buhârî ve Müslim'den derlenen hadisleri ihtiva eden Mesâbîhu's-sünne, medreselerdeki hadis eğitiminin temel kaynağını oluşturmaktaydı. Meşârîku'l-Envâr da orta düzeydeki medreselerin ders kitabıydı. Yine hadis alanında Nevevî'nin derlediği kırk hadis kitabı da okutulmaktaydı⁵⁷. Nisâbu'l-Ahbâr ise talebelerinin yararlanabileceği pratik bir hadis kitabı olması amacıyla hazırlanmıştır⁵⁸. Bu sebeple söz konusu kitaplara daha çok ilmiye mensuplarının sahip oldukları görülmüştür.

Tarsus'ta bulunan diğer bir eser de, hadis metinlerinde geçen ve anlaşılması açıklama gerektiren kelimelerin lügat ve hadislerdeki manalarını inceleyen Garîbü'l-Hadis kitabıdır⁵⁹. Bir nevi hadis lügati mahiyetindeki bu tür eserlerden en muteber olanı İbnü'l-Esir el-Cezerî'nin (ö. 1210) en-Nihâye fî Garîbi'l-

⁵¹ Karataş, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi", s. 324.

⁵² TŞS 295, 195-196/286; TŞS 300, 196-197/403; TŞS, 316, 17/21, 101/192.

⁵³ Kandemir, M. Yaşar, "eş-Şifâ", DİA, İstanbul 2010, XXXIX, s. 135.

⁵⁴ Bkz. BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilâyet Yazışmaları, Dosya No: 424, Gömlek No: 88.

⁵⁵ BOA, Cevdet Maarif, Dosya No: 134, Gömlek No: 6682.

⁵⁶ TŞS 294, 89/131; TŞS 295, 195-196/286; TŞS, 296, 156-157/261; TŞS 297, 212-213/338; TŞS 299, 123b/455; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS, 316, 17/21, 328/658.

⁵⁷ Hızlı, agm, s. 36-37.

⁵⁸ Toprak, Mehmet Sait, "Ali b. Osman Sirâceddîn el-Üşî'nin Hadis İlmine Katkıları", Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, 31 Mayıs-1 Haziran 2007, Isparta 2007, s. 278.

⁵⁹ TŞS 309, 114-115/170; TŞS 316, 187-188/379.

*Hadîs'idir*⁶⁰. Ayrıca kayıtlara sadece *Hadis* ve *Hadîsden Kitâb* ifadeleriyle geçen eserlere de rastlanmıştır⁶¹.

Hadisle birlikte anılması gereken konulardan biri de siyerdir. Kastallânî'nin (ö. 1517) *el-Mevâhibü'l-Ledünniye*'si ile Nüreddin Halebî'nin (ö. 1635) *İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn'u* şehirde bulunan siyer kitaplarıdır⁶². Özellikle Halebî'nin eseri, İslâm dünyasının her tarafında olduğu gibi Tarsus'taki pek çok kitapseverin de ilgisini çekmiştir.

Hadis ve siyerle birlikte ele alınması gereken ilimlerden biri de şemâildir. Hadis ve siyer kitaplarının bir kısmında Rasûl-i Ekrem'in (s.a.s) fizikî ve ahlâkî özelliklerinin incelendiği bölümlere yer verilmekle birlikte şemâil konusunda müstakil eserler de telif edilmiştir. Bu alanda ilk ve en mükemmel kitap olan Tirmizî'nin (ö. 892) *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye*'si, Osmanlı medreselerinde okutulmuştur⁶³. Tarsus'ta da ulemadan Mehmed Efendi İbn İsa'nın terekesinde bu esere rastlanmıştır⁶⁴. İncelenen kayıtlara *Hamâ'il*⁶⁵ olarak geçen kitaplar da muhtemelen Süyüfî'nin *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye*'yi ihtisar ederek oluşturduğu *Zehrü'l-Hamâ'il 'ale's-Şemâil* adlı eseridir.

Hadis, siyer ve şemâil kitaplarının toplamı 30'dur. Bu kategorideki eserlerin oranı yaklaşık % 4'tür. Bu rakam, diğer temel İslâm bilimlerine ait eserlere göre çok düşüktür. Bunun en önemli sebebi incelenen tereke kayıtlarında, medreselerde okutulan temel hadis kitaplarından Buhârî (ö. 870) ve Beyhakî'nin (ö. 1066) eserleri ile hadis usulüne dair kitaplardan hiç birine rastlanmamasıdır. Ancak bu durum, Tarsus medreselerinde söz konusu eserlerin hiç okutulmadığını göstermez. Nitekim XVI. asırda Bursa'da, içinde Buhârî'nin Sahîh'inin de yer aldığı hadis-sünnet kategorisindeki kitapların oranı da % 4'tür⁶⁶.

2.1.4. Fıkıh

Hanefi fıkhnın Osmanlı uygulamasındaki en güçlü örneklerinden biri olarak görülen İbrahim Halebî'nin (ö. 1549) *Mülteka'l-Ebhur'u* hem medreselerde okutulması hem de kadı ve müftülerin elinde temel başvuru kitabı olarak bulundurulmasından dolayı neredeyse Osmanlıların resmî hukuk metinlerinden biri haline gelmiştir⁶⁷. *Mülteka'l-Ebhur'un* ülke genelindeki şöhreti Tarsus için de geçerlidir. Nitekim bu eser, şerh ve tercümeleriyle birlikte ilmiye sınıfı mensupları başta olmak üzere şehirdeki hemen her kesimden pek çok kişinin elinde bulunmaktadır⁶⁸. Yine Osmanlılar için referans kabul edilebilecek hukuk

⁶⁰ Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1996, s. 185.

⁶¹ TŞS 294, 89/131; TŞS 316, 17/21.

⁶² TŞS 290, 92-93/184; TŞS 292, 268/234; TŞS 294, 89/131; TŞS 295, 195-196/286; TŞS 297, 212-213/338; TŞS 299, 123b/455, 142b-143a-b/516; TŞS 316, 328/658.

⁶³ Hızlı, agm, s. 37.

⁶⁴ TŞS 316, 101/192.

⁶⁵ TŞS 293, 90/151; TŞS 295, 195-196/286.

⁶⁶ Karataş, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi", s. 324.

⁶⁷ Has, Şükrü Selim, "Mülteka'l-Ebhur", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 550.

⁶⁸ TŞS 290, 92-93/184; TŞS 295, 39/54, 195-196/286; TŞS 296, 156-157/261; TŞS 299, 123b/455; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 251-252/473; TŞS 316, 133-134/257, 328/658.

metinlerinden Kudûrî'nin (ö. 1037) *Muhtasar*'ı ile Molla Hüsrev'in (ö. 1480) *Dürerü'l-Hükkâm*'ı da Tarsus'ta yaygın olan fıkıh kitaplarından⁶⁹. Ayrıca Merğînânî'nin (ö. 1197) *Hidâye*'si, Sadrüşşerîa es-Sânî'nin (ö. 1346) *Şerhu'l-Vikâye*'si, Ebu Bekir Haddâd'ın (ö. 1398) *Muhtasar Şerhi*, İbn Nuceym'in (ö. 1563) *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*'i, Tahtâvî'nin (ö. 1816) *Hâşiye 'alâ Dürri'l-Muhtâr*'ı ile kayıtlara *Fıkıhtan Mecmua* adıyla geçen kitaplar da vardır⁷⁰.

Tarsus'taki ulema terekelerinde, medreselerde okutulan fıkıh usulü kitaplarına da rastlanmıştır. Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 1310) *Menârü'l-Envâr*'ı ile *Menâr Şerhi* ve İbn Melek *Menâr Üzerine* isimleriyle kaydedilen şerhleri, Taftâzânî'nin *Telvih*'i, Molla Hüsrev'in *Mir'ât*'ı ve hâşiyeleri, şehirde bulunan fıkıh usulü kitaplarıdır⁷¹.

Fikhî eserler grubunun üçüncüsünü, İslâm miras hukuku ile ilgili konulardan bahseden ferâiz kitapları oluşturmaktadır. Tarsus'taki en yaygın ferâiz kitabı, terekelere *Ferâiz Cerîdesi* adıyla kaydedilen ve müellifi Salih Efendi'nin (ö. 1856) kendi ismiyle anılan eseridir⁷². Bu kitabın yanında medreselerde okutulan Sirâcüddîn Muhammed Secâvendî'nin (ö. 1200) *Ferâiz* veya *Secâvendî* isimleriyle zikredilen *el-Ferâizu's-Sirâciye*'si ile Seyyid Şerif Cürçânî'nin (ö. 1413) *Şerh-i Ferâiz*'ine de rastlanmıştır⁷³.

Fıkıh kategorisindeki eserlerin dördüncüsü fetva kitaplarıdır. Muhammed el-Bezzâzî (ö. 1424), Kemâl Pâşâzâde (ö. 1536), Veli Efendi (ö. 1590), Çatalcalı Ali Efendi (ö. 1692) ile Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1743) fetvalarının derlendiği eserler, Tarsus'taki kitapseverlerin sahip oldukları fetva kitaplarıdır⁷⁴.

Fikhî eserler grubunun beşincisi ise Müslümanların günlük hayatta ibadet ve muamelat konusunda ihtiyaç duydukları ilmihallerdir. Hem ilmiye sınıfı mensupları hem de mesleği belirtilmeyenlerin kütüphanelerinde ilmihal kitapları vardır. Osmanlılarda ilmihal adının kullanıldığı ilk kitap, müellifi ve hangi tarihte yazıldığı kesin olarak tespit edilemeyen *Mızraklı İlmihal*'dir. Bu eser, sıbyan mekteplerinde din bilgisine başlangıç kitabı olarak okutulmuştur⁷⁵. İmamzâde Esad Efendi'nin (ö. 1851) *Dürr-i Yektâ* adlı ilmihali de Tanzimat döneminde Batı tarzında oluşturulan rüşdiye mekteplerinde okutulmuştur. Bahsi geçen ikinci eser, bizzat müellifi tarafından şerh edilmiştir⁷⁶. Tarsus'taki Rüşdiye Mektebi

⁶⁹ TŞS 292, 268/234; TŞS 295, 195-196/286; TŞS 296, 63/103; TŞS 299, 123b/455; TŞS 316, 17/21.

⁷⁰ TŞS 289, 140/458; TŞS 297, 212-213/338; TŞS 299, 123b/455; TŞS 300, 152/357; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 251-252/473; TŞS 316, 328/658.

⁷¹ TŞS 295, 39/54; TŞS 296, 156-157/261; TŞS 309, 116-117/170; TŞS 304, 228-229/436, 251-252/473; TŞS 316, 101/192.

⁷² TŞS 296, 156-157/261; TŞS 299, 123b/455; TŞS 300, 152/357, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119.

⁷³ TŞS 295, 39/54; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 309, 116-117/170; TŞS, 316, 17/21, 101/192, 328/658.

⁷⁴ TŞS 299, 123b/455; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 304, 251-252/473; TŞS 305, 318-319/474; TŞS 309, 116-117/170; TŞS 316, 17/21, 328/658.

⁷⁵ Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Mızraklı İlmihal", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 5.

⁷⁶ Cici, Recep, "İmamzâde Esad Efendi", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 211.

Muallimi Ali Rıza Efendi'nin terekesinde bu eserlerin ikisi de bulunmaktadır⁷⁷.

Mekteplerde okutulan ilmiyelerin yanında Muhammed b. Ebu Bekir'in (ö. 1177) *Şir'atü'l-İslâm'ı*, Abdurrahman b. Yusuf Aksarâyî'nin (ö. 1543) *İmâdü'l-İslâm'ı*, Birgivi'nin *Şurût-ı Salât (Şerhu Şurût-ı Salât)*ı, *Bey' ü Şirâ Risâlesi* adındaki ticaret ilmiyali ile kayıtlara sadece *İlmihal* olarak geçen kitaplar da konuyla ilgili diğer eserlerdir⁷⁸.

İncelenen terekelerde pek çoğunu medreselerde okutulan eserlerin oluşturduğu 37 farklı isimde toplam 95 fıkıh kitabına rastlanmıştır. Bu rakam, Tarsus'taki bütün eserlerin % 11'ine karşılık gelmektedir. XVI. asırda Bursa'daki kitaplar içerisinde fikhî eserlerin oranı ise % 16'dır⁷⁹. Konuyla ilgili Bursa'daki kitapların oranının daha yüksek çıkması, Kâtip Çelebi'den menkul olan XVI. asırdan sonra medreselerdeki aklî ilimlerin kaldırılıp yerine *Hidâye* ve *Ekmel* derslerinin konulduğu⁸⁰ yönündeki kanaati doğrulamamaktadır.

2.1.5. Tasavvuf-Ahlâk ve Edebiyat

Dinî, ahlâkî ve tasavvufî muhtevanın hâkim olduğu eserlerle kısmen benzer konuların işlendiği edebiyat kitaplarının bir arada verilmesinden dolayı bu kategorideki eserler ciddi bir yeğin teşkil etmiştir.

Konuyla ilgili Tarsus'taki kitapseverlerin en çok rağbet ettiği eserler Sa'dî-i Şîrâzî'nin (ö. 1292) *Gülistân'ı*, Birgivi'nin *Tarîkat-ı Muhammediye*'si ile Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'nin (ö. 1465) derlediği *Delâil-i Şerîf* veya *Delâil-i Hayrât* adıyla anılan salavat mecmuasıdır⁸¹. Esasında bu kitaplar, İslâm ilim dünyasının en popüler eserleri arasında yer almaktadır⁸². İncelenen terekelerde, söz konusu kitapların orijinal metinlerinden 22, şerh ve tercümelerinden de 8 olmak üzere toplamda 30 adet eser tespit edilmiştir. Toplumun farklı kesimlerine mensup kişilerin bu kitaplara sahip olmaları, söz konusu eserlerin hemen herkes tarafından zevkle okunduğunu göstermektedir.

⁷⁷ TŞS 303, 61-62/119.

⁷⁸ TŞS 289, 8/44; TŞS 295, 195-196/286; TŞS 299, 142b-143a-b/516; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 17/21.

⁷⁹ Karataş, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi", s. 324.

⁸⁰ Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ehakk*, sad. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul 2001, s. 42. Medreselerdeki aklî ilimlerin ihmali konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Sarıkaya, Yaşar, "Osmanlı Medreselerinde Akli İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletler Arası Kongresi Tebliğler*, 12-15 Nisan 1999, İstanbul 2001, ss. 145-158.

⁸¹ *Gülistân* için bkz. TŞS 294, 89/131; TŞS 295, 195-196/286; TŞS 297, 91/138; TŞS 299, 142b-143a-b/516; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 309, 116-117/170; TŞS 316, 17/21. *Tarîkat-ı Muhammediye* için bkz. TŞS 296, 156-157/261; TŞS 299, 142b-143a-b/516; TŞS 304, 251-252/473; TŞS 309, 116-117/170; TŞS 316, 17/21, 101/192, 328/658. *Delâil-i Şerîf* için bkz. TŞS 290, 372/740, 376/751; TŞS 299, 123b/455; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 305, 318-319/474; TŞS 316, 17/21, 133-134/257.

⁸² Bkz. Yazıcı, Tahsin, "Sa'dî", *İA*, İstanbul tsz., s. 38. Uludağ, Süleyman, "Delâilü'l-Hayrât", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 113. Leksiz, M. Hulusi, XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyecisi (Püritanist) Bir Eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri, Hacettepe Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1997, s. 60. Günay, Vehbi, "Bergama Yeşil (Yeni) Medrese ve II Numaralı Şer'îye Sicilinde Yer Alan Kitaplar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1998, XIII, 224. Karataş, Ali İhsan, "XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedavüldeki Kitaplar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, X/1, 214. Sabev, Orlin, "Okuyan Taşralı Bir Toplum: Rusçuk Müslümanlarının Kitap Sevgisi (1695-1786)", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri*, Bükreş, Romanya/1-5 Kasım 2006 (İstanbul 2011), s. 588-605.

Bu kitaplarla birlikte Gazâlî'nin (ö. 1111) *Mişkâtü'l-Envâr*'ı, Ferîdüddin Attâr'ın (ö. 1221) *Pendname*'si, Yazıcıoğlu Mehmed'in (ö. 1451) *Muhammediye*'si, Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 1572) *Ahlâk-ı Âlâî*'si, Tarsûsi Mehmed Efendi'nin (ö. 1732) *Mecmûatü'l-Mevâiz*'i, İsmail Hakkı Bursevî'nin *Şerh-i Pend-i Attâr* ile kayıtlara *Serrâc* olarak geçen eserler⁸³ de Tarsus'taki tasavvuf ve ahlâk kitapları arasında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca Ebu Ali el-Hüseyn'in (ö. 922) *Ravzatü'l-Ulemâ*'sı, Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 983) *Tenbîhü'l-Gâfilîn*'i, Abdülkadir Geylani'nin (ö. 1166) *Gavsîyye*'si, Ahmed el-Bûnî'nin (ö.1225) *Şemsü'l-Meârif* ve *Letâifü'l-Avârif*'i, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin (ö. 1273) *Mesnevî*'si, İbn Ganim el-Makdisî'nin (ö. 1280) *Hallü'r-Rumûz* ve *Mefâtihu'l-Künûz*'u, Abdurrahman el-Câmî'nin *Bahâristân*'ı, Eşrefoğlu Rûmî'nin (ö. 1470) *Müzekki'n-Nüfûs*'u, Taşlıcalı Yahya'nın (ö. 1582) *Gencîne-i Râz*'ı, Sınanzâde'nin (ö. 1677) *Mecâlis-i Sinâniyye*'si, Niyâzi-i Mısırî'nin (ö. 1694) *Risâle-i Haseneyn*'i, Bursevî'nin *Mecâlisü'l-Va'z* ve *t-Tezkîr*, *Mecmuatü'l-Hutab* ve *Vâridât*, *Şerhu Usûli'l-Aşere* ve *Şerhu'l-Muhammediye*'si, Müstakîmzâde'nin (ö. 1788) *Risâle-i Nusret-i Mübtedî li-Duhûl-i Tarîk-i Nakşibendî*'si, Gümüşhanevî'nin (ö.1893) *Devâü'l-Müslimîn* ile *Rûhu'l-Ârifîn*'i ve kayıtlara *Ediyye*, *Ediyye Mecmuası*, *Fusus Şerhi*, *Menâkıb-ı Evliya*, *Mesnevî Şerhi*, *Mev'ıza* ve *Mucizâtü'l-Enbiyâ* olarak geçen eserler de şehirdeki hususi kütüphanelerde yer alan tasavvuf ve ahlâk kitaplarıdır⁸⁴.

Tarsus'taki kitapseverlerin sahip oldukları edebî eserlerin başında ise dîvânlar, kasideler ve mevlidler gelmektedir. Konuyla ilgili en yaygın eser Hâfız-ı Şirazî'nin (ö. 1390) *Dîvân*'ıdır. İlimiye mensupları, yönetici sınıfı ve ehl-i tasavvufun yanında mesleği belirtilmeyen kişilerin kütüphanelerinde de bu esere rastlanmıştır. İncelenen kayıtlarda *Dîvân-ı Hâfız*'ın orijinal metninden 4, şerhlerinden de 6 olmak üzere toplam 10 adet kitap tespit edilmiştir⁸⁵. *Hâfız Dîvânı*'ndan başka, şehirde Hakîm Senâyî (ö. 1131), Niyâzi-i Mısırî, Antakyalı Münif (ö. 1743), Neccarzâde Rıza (ö. 1746), Şeyh Gâlib (ö. 1799), Kuddûsî Mar'aşîzâde Ahmed (ö. 1848), Meşhûrî Ahmed (ö. 1857), Mehmed Şaban Kâmî (ö. 1884) ve Hasan Hilmi'nin (1896'dan sonra) dîvânları da bulunmaktadır⁸⁶.

Kaside ve mevlidlerden de Bûsîrî'nin (ö. 1296) *Kasîdetü'l-Bürde* ve *Şerhi*, Süleyman Çelebi'nin (ö. 1422) *Mevlid*'i, Şâhidî İbrahim Efendi'nin (ö. 1550) *Kasîde-i Şâhidî*'si ile kayıtlara sadece *Kasîde*, *Kasîde Şerhi*, *Perişan Kasîde*, *Kasâid Mecmuası* ve *Na't Cümlesi* ifadeleriyle geçen kitaplara da rastlanmıştır.

⁸³ TŞS 290, 376/751; TŞS 294, 89/131; TŞS 297, 91/138; TŞS 299, 142b-143a-b/516; TŞS 300, 152/357, 196-197/403; TŞS 304, 251-252/473; TŞS 305, 318-319/474; TŞS 309, 116-117/170; TŞS 351, 6; TŞS 385, 57/73; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 101/192, 187-188/379, 328/658.

⁸⁴ Zikredilen eserler için bkz. TŞS 289, 140/458; TŞS 290, 305/585; TŞS 295, 195-196/286; TŞS 299, 123b/455, 142b-143a-b/516; TŞS 300, 152/357, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 251-252/473; TŞS 316, 187-188/379, 328/658.

⁸⁵ TŞS 297, 91/138; TŞS 299, 142b-143a-b/516; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 305, 318-319/474; TŞS 306, 69/86; TŞS 316, 133-134/257, 328/658.

⁸⁶ TŞS 299, 142b-143a-b/516; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 305, 318-319/474; TŞS, 316, 133-134/257, 328/658.

tır⁸⁷.

Dîvân, kaside ve mevlid türlerinin dışında Ahmedî'nin (ö. 1412) *İskendernâme'si*, Lâmiî Çelebi'nin (ö. 1532) *Hüsn ü Dil'i*, İshak b. Hasan et-Tokâdî'nin (ö. 1689) *Manzûmesi*, Giritli Aziz Efendi'nin (ö. 1798) *Muhayyelât*'i, Süleyman Hüsnü Paşa'nın (ö. 1892) *Mebâniü'l-İnşâ'sı*, Ahmed Hamdi'nin (ö. ?) *İlmü'l-Kavâfi ve'l-Bedâyi'si*, Arapça *Elfü Leyle ve Leyle* adıyla bilinen ve Türkçeye bin bir gece olarak tercüme edilen anonim masal kitabı ile kayıtlara sadece *Arûz*, *Ebyat Şerhi*, *İnşâ*, *Mecmua-i Arûz* ve *Muharremiye* adlarıyla geçen eserler de şehirdeki diğer edebiyat kitaplarıdır⁸⁸.

Tarsus'ta tedavüldeki kitapların % 19'unu tasavvuf-ahlak ve edebiyata dair eserler oluşturmuştur. XVI. asırda Bursa'daki tasavvuf, ahlâk ve edebiyat kitaplarının oranı ise % 25'tir⁸⁹. Bu tür eserler, diğer ilim dallarına ait olan kitaplara göre daha geniş okuyucu kitlesine sahiptir. Zira söz konusu kitapların bir kısmı havassın yanında avam tabakası tarafından da okunabilecek niteliktedir. Bu sebeple her iki şehirde de bu kategorideki eserlerin oranı yüksek çıkmıştır.

2.1.6. Akaid ve Kelâm

Akaid ve kelâmıla ilgili İslâm ilim ve fikir hayatındaki en temel eserlerden biri Ömer en-Nesefî'ye (ö. 1142) nispet edilen *Akâidü'n-Nesefî*'dir. Bu kitap üzerine pek çok şerh yazılmıştır. *Akâidü'n-Nesefî*'nin en meşhur şerhi Taftâzânî'nin kaleme aldığı *Şerhu'l-Akâid*'dir. Bu eser, uzun yıllar Osmanlı medreselerinde okutulmuştur⁹⁰. Bundan dolayı *Şerhu'l-Akâid*'in şöhreti İslâm dünyasının her tarafına yayılmış ve zamanla bu kitap üzerine yapılan şerh ve hâşiyeler, Nesefî'nin metnine yazılan şerhlerden daha fazla sayıya ulaşmıştır⁹¹. Aynı durum Tarsus için de geçerlidir. Nitekim incelenen terekelerde sadece *Akâid*⁹² adıyla bir kitap kayıtlara girmiştir. Muhtemelen bu eser Nesefî'ye aittir. Buna karşılık Taftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'inden 13, Hayâlî (ö. 1470) ve Ramazan Efendi'nin (ö. 1572) bu eser üzerine kaleme aldıkları hâşiyelerden 4'er, Hayâlî'nin hâşiyesine Siyâlkûtî (ö. 1657) tarafından yapılan hâşiyeden de 3 adet kitap tespit edilmiştir⁹³.

Şerhu'l-Akâid ile onun hâşiyelerinden başka Üşî'nin *Kasidetü'l-Emâlî* ve *Şerhi*, Kurtubî'nin (ö. 1273) *et-Tezkire fi Ahvâli'l-Mevtâ ve'l-Ahire'si*, Celâleddin ed-Devvânî'nin (ö. 1502) *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyeye'si* ile *Risâle fi İsbâtî'l-Vâcib*'i, Mevlana Furâtî'nin (ö. 1575) *Kırk Sual*'i, Gelenbevî'nin (ö. 1791) *Hâşiye alâ Şerhi'l-Celâlî*'i, Bursevî'nin *Şerhu'l-Kebâir*'i de Tarsus'taki kitapseverlerin sahip

⁸⁷ TŞS 295, 39/54, 195-196/286; TŞS 296, 156-157/261; TŞS 299, 123b/455; TŞS 303, 49/98, 61-62/119; TŞS 304, 251-252/473; TŞS 316, 17/21, 101/192, 328/658.

⁸⁸ TŞS 290, 92-93/184; TŞS 300, 152/357, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 309, 116-117/170; TŞS 316, 17/21, 133-134/257, 187-188/379, 328/658.

⁸⁹ Karataş, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi ", s. 324.

⁹⁰ Hızlı, agm, s. 39.

⁹¹ Yavuz, Yusuf Şevki, "Akâidü'n-Nesefî", DİA, İstanbul 1989, II, 219.

⁹² TŞS 316, 187-188/379.

⁹³ *Şerhu'l-Akâid* için bkz. TŞS 295, 195-196/286; TŞS, 296, 156-157/261; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 228-229/436, 251-252/473; TŞS 309, 116-117/170; TŞS 316, 17/21, 187-188/379, 328/658. Diğerleri için bkz. TŞS 295, 195-196/286; TŞS 296, 156-157/261; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 17/21, 187-188/379, 328/658.

oldukları diğer akaid ve kelâm kitaplarıdır⁹⁴. Ayrıca *Amentü Şerhi*, *Kelime-i Tevhid Şerhi* ve *Fıkh-ı Ekber Şerhi* ifadeleriyle kayıtlara geçtiği için yazarları tespit edilemeyen eserler⁹⁵ de vardır.

Akaid ve kelâma dair Tarsus'ta toplam 46 kitap bulunmaktadır. Bu eserlerin genele oranı % 5'tir. XVI. asırda Bursa'daki akaid ve kelâm kitaplarının oranı ise % 3'tür⁹⁶.

2.1.7. Mantık

Tarsus'taki mantık kitaplarının başında Ebherî'nin (ö.1265) *İsâgûcî'si* ile onun üzerine yazılan şerh ve hâşiyeleri gelmektedir. Esasında bu eserler, Osmanlı medreselerinde okutulan temel mantık kitapları arasında yer almaktaydı⁹⁷. Tetkik edilen terekelerde Ebherî'nin metniyle birlikte onun şerh ve hâşiyelerinden Hüsameddin Hasan el-Kâtî'nin (ö. 1359) *Şerh-i İsâgûcî'si*, Molla Fenârî'nin (ö. 1431) *el-Fevâ'idu'l-Fenârîye'si*, bu şerh üzerine Kul (Kavil) Ahmed'in (ö. 1543) *Hâşiyeye alâ Fevâidi'l-Fenârîye'si* ile Mehmed Emin Şirvânî'nin (ö. 1626) *Cihetü'l-Vahde'si*, Kara Halil'in (ö. 1711) kendi adıyla anılan hâşiyesi, Mahmud b. Hasan Mağnisavî'nin (ö. 1807) *Muğni't-Tullâb fi Şerhi'l-İsâgûcî'si* ile Ömer Feyzi b. Salih Tokâdî'nin (ö. 1849) *ed-Dürrü'n-Nâci alâ Metni'l-İsâgûcî'sine* rastlanmıştır⁹⁸. Ebherî'nin metninden 8, şerh ve hâşiyelerinden de 16 olmak üzere şehirde toplam 24 eser tespit edilmiştir.

Medreselerde okutulan *Tasavvurât* ve *Tasdîkât* adlı eserler de Tarsus'ta yaygınlık kazanmıştır. Müteahhirîn dönemi mantıkçılarından Kutbüddin er-Râzî (ö. 1365) *er-Risâletü'l-Ma'mûle fi't-Tasavvur ve't-Tasdîk* adlı çalışmasıyla, klasik mantığın iki temel konusu olan kavram ve önermeleri ilk defa müstakil bir eserde ele almıştır. Ondan sonra da pek çok müellif tarafından "tasavvur" ve "tasdîk" ismini taşıyan risaleler kaleme alınmıştır⁹⁹. Konuyla ilgili eserler, *Tasavvurât*, *Tasdîkât*, *Tasavvurât Hâşiyesi*, *Tasdîkât Hâşiyesi*, *Tasavvurât-ı Seyyid* ve *Tasavvurât-ı Kilisî* ifadeleriyle kayıtlara girmiştir. Bunlardan *Tasavvurât-ı Seyyid*¹⁰⁰, Kâtibî'nin *er-Risâletü's-Şemsiyye fi Kavâ'idü'l-Mantikiyye* adlı kitabına Tahtânî'nin yazmış olduğu *Tahrîru'l-Kavâ'idü'l-Mantikiyye* şerhine, Cürcânî'nin *Küçek/Küçük* adlı hâşiyesidir¹⁰¹. *Tasavvurât-ı Kilisî*¹⁰² ise Abdullah b. Abdurrahman Kilisî'nin (ö. 1885) *Hâşiyeye 'alâ Şerhi't-Tasdîkât ve't-Tasavvurât*'ıdır. Diğer kayıtlarda zikredilen eserlerin müelliflerine dair hiçbir ipucu verilmediği için

⁹⁴ TŞS 290, 376/751; TŞS 294, 89/131; TŞS 295, 195-196/286; TŞS 296, 156-157/261; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 228-229/436, 251-252/473; TŞS 316, 187-188/379.

⁹⁵ TŞS 297, 212-213/338; TŞS 304, 228-229/436; TŞS 316, 187-188/379.

⁹⁶ Karataş, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi", s. 324.

⁹⁷ İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, s. 51. Hızlı, ağm, s. 39. Kömürçü, Kamil, "Medreselerde Mantık Eğitimi ve Ebherî'nin Etkisi", *Felsefe Dünyası*, sayı 57, 2013/1, 97.

⁹⁸ İsâgûcî metni için bkz. TŞS 294, 40/44; TŞS 295, 39/54; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 49/98, 187-188/379. Şerh ve hâşiyeler için bkz. TŞS 290, 92-93/184; TŞS 294, 89/131; TŞS 295, 39/54; TŞS 297, 212-213/338; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 251-252/473; TŞS 309, 116-117/170; TŞS 316, 17/21, 49/98, 101/192, 187-188/379, 328/658.

⁹⁹ Bkz. Kaya, Mahmut, "Tasavvur", *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 127.

¹⁰⁰ TŞS 299, 123b/455.

¹⁰¹ Kayacık, Ahmet, "Bir Telif Türü Olarak Hâşiyeye ve Cürcânî'nin Küçek Adlı Eseri", *Bilimname*, XXI, 2011/II, s. 62-63.

¹⁰² TŞS 316, 187-188/379.

söz konusu kitapların yazarları tespit edilememiştir. Şehirde bu tür eserlerden toplam 22 kitap bulunmaktadır.

İsâgûcî ile *Tasavvurât* ve *Tasdîkât* kategorisindeki eserlerin yanında Kâtibî'nin (ö. 1277) eş-Şemsiyye'si, Taftâzânî'nin *Tehzîbül-Mantık* ve *'l-Kelâm*'i, Hüseyin Şah Çelebi Amasyavî'nin (ö. 1512) *Âdâbü'l-Hüseyniye*'si, Saçaklızâde'nin (ö. 1732) *Takrîr-i Kavânîn* ve onun özeti mahiyetindeki *er-Risâletü'l-Velediyye*'si, bu esere Abdülvehhab b. Hüseyin el-Âmidî'nin yaptığı *Velediyye Şerhi* [telif tarihi 1777]¹⁰³, Gelenbevî'nin *el-Bürhân* ve *Tehzîb-i Gelenbevî* olarak kaydedilen *Hâşiye 'alâ Tehzîbül-Mantık ve'l-Kelâm*'i, İbn Karatepeli'nin *Câmiu'l-Enzâr*'ı, Müftüzâde'nin *Şerhu 'ale'l-Hüseyniyyeti'l-Âdab*'ı ile *Mantıktan Müftüzâde* adıyla kaydedilen eseri, Ahmed Rüşdî Karaağacı'nın (ö. 1835) *Tuhfe-i Rüşdî*'si, Hayati Ahmed Efendi'nin (ö. 1881) *Hâşiye-i Kıyas-ı Musavî*'si, Hâfiz el-İmâdî'nin (ö. ?) *Tuhfetü'l-Lebîb fî Şerhi't-Tehzîb*'i ile yazarı tespit edilemeyen *Mantık Cetveli* ve *Mantık Cümlesi* de Tarsus'taki diğer mantık kitaplarıdır¹⁰⁴.

Daha çok ilmiye sınıfı mensuplarının terekelerinde bulunan ve neredeyse tamamı medreselerde okutulan mantık kitaplarından Tarsus'ta 76 eser tespit edilmiştir. Bu sayı toplam kitabın % 9'una karşılık gelmektedir. XVI. asırda Bursa'daki mantık kitaplarının oranı ise % 4'ün altındadır¹⁰⁵. Bu sonuçlar, Kâtip Çelebi referans gösterilerek medreselerin XVI. asırdan sonraki gerileyişini aklî ilimlerin kaldırılmasına bağlayan görüşleri¹⁰⁶ doğrulamamaktadır. Eğer onun tezi doğru olsaydı, bazı İslâm âlimleri ve araştırmacılar tarafından aklî ilimler grubuna dâhil edilen mantık alanında XVI. yüzyıldan sonra eser yazılmaması gerekirdi. Halbuki XIX. yüzyılda Tarsus'taki ilmiye sınıfı mensuplarının terekelerinde yer alan mantıkla ilgili kitapların yaklaşık olarak 1/3'ünü XVII-XIX. asırlar arasında yaşayan müelliflerin eserleri oluşturmuştur.

2.1.8. Lügat

Tarsus'ta çoğunlukla ilmiye mensuplarının sahip olduğu Arapça, Farsça ve Türkçe lügatlerden toplam 47 eser tespit edilmiştir. Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Tarîfât*'ı, Fîrüzâbâdî'nin (ö. 1415) *el-Kâmûsü'l-Muhî't*'i, Muslihuddin Mustafa'nın (ö. 1561) *Ahter-i Kebirî*'i, Vankulu Mehmed Efendi'nin (ö. 1591) *Vankulu Lügati*, Mehmed b. Ahmed er-Rûmî'nin *Subha-i Sıbyân*'ı [telif tarihi 1652]¹⁰⁷, İsmail Hakkı Bursevî'nin *Furûk-ı Hakkı'sı* ve Mütercim Asım Efendi'nin (ö. 1819) *el-Okyanusü'l-Basî't fî Tercümeti'l-Kamûsi'l-Muhî't*'i şehirde bulunan Arapça sözlüklerdir¹⁰⁸.

¹⁰³ Bkz. Özcan, Tahsin, "Maraşlı Bir Osmanlı Alimi: Saçaklızade Mehmed Efendi ve Eserleri", I. Kahramanmaraş Sempozyumu, 6-8 Mayıs 2004, İstanbul 2005, I, 61, 94. dipnot.

¹⁰⁴ TŞS 290, 372/740; TŞS 294, 89/131; TŞS 295, 39/54; TŞS 296, 156-157/261; TŞS 297, 91/138; TŞS 299, 142b-143a-b/516; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 251-252/473; TŞS 309, 116-117/170; TŞS, 316, 17/21, 187-188/379, 328/658.

¹⁰⁵ Karataş, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi", s. 324.

¹⁰⁶ Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehakk*, s. 42. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 67. Atay, Hüseyin, "Medreselerin Gerilemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1981, XXIV, 41.

¹⁰⁷ Bkz. Kılıç, Atabey, "Manzum Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyân Şerhi 'Hediyyetü'l-İhvân'", *Turkish Studies /Türkoloji Dergisi I* (2006),1, 20.

¹⁰⁸ TŞS 296, 156-157/261; TŞS 297, 91/138; TŞS 299, 123b/455; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 251-252/473; TŞS 309, 116-117/170; TŞS 316, 49/98, →→

Farsça lügatlerden Şâhidî İbrahim Efendi'nin Şâhidî olarak kaydedilen *Tuhfe-i Şâhidî* ve Şerhi, Sofyalı Nimetullah Efendi'nin (ö. 1561) *Lügat-ı Nimetullah*'ı, Muhammed Hüseyin b. Halef-î Tebrîzî'nin *Burhân-ı Kâtî*' [telif tarihi 1652]¹⁰⁹, Sünbülzâde Vehbî'nin (ö. 1809) *Tuhfe-i Vehbî*'si, Hayati Ahmed Efendi'nin *Tuhfe Şerhi* ile Kemal Ahmed Paşa'nın (ö. 1886) *Risale fi't-Tekellüm bi'l-Lügat'l-Fârisiyye*'si bulunmaktadır¹¹⁰.

Tarsus'taki Arapça ve Farsça lügatlerin yanında kayıtlara *Lügat-ı Osmanî* adıyla geçen Türkçe sözlüklere de rastlanmıştır. Ayrıca sadece *Lügat* ismiyle kaydedildiği için dili ve yazarı tespit edilemeyen eserler de vardır¹¹¹. Şehirde bulunan sözlüklerin, tüm kitaba oranı % 5'tir. XVI. yüzyılda Bursa'da tedavülde olan lügatlerin oranı ise % 4'tür¹¹².

2.1.9. Tarih

Tarsus'ta toplumun hemen her kesimine mensup kişilerin tarihî eserlere sahip olduğu görülmüştür. Bu kitapları, Osmanlı tarihi, umumî tarih, şehir ve bölge tarihleri olarak kategorize etmek mümkündür. Yüksek rütbeli bir emniyet görevlisi olan Mısırzâde Ahmed Tahir Efendi en çok tarih kitabına sahiptir. Onun terakesinde toplam 9 tarih kitabı bulunmaktadır. Diğer tarih meraklılarının da birer esere sahip oldukları görülmüştür.

Osmanlı tarihine dair eserlerin pek çoğu siyasî konuları ihtiva etmektedir. Dursun Bey'in (ö. 1490) *Tarih-i Ebu'l-Feth*'i, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin (ö. 1658) *Süleymannâme*'si ile vak'anüvis tarihçilerden Naîmâ'nın (ö. 1716) *Tarih-i Naîmâ*'sı, Ahmed Vâsif Efendi'nin (ö. 1806) *Tarih-i Vâsif*'ı, Mütercim Asım Efendi'nin *Tarih-i Asım*'ı, Cevdet Paşa'nın (ö. 1895) *Tarih-i Cevdet*'i ve Ahmed Lütfi Efendi'nin (ö. 1907) *Tarih-i Lütfi*'si siyasî tarih kitaplarıdır¹¹³. Osmanlı devlet adamı ve tarihçisi Tayyazâde Atâ Bey'in (ö. 1880'den sonra) *Tarih-i Atâ*'sı¹¹⁴ ise saray ve bilhassa Enderun teşkilatı için önemli bir kurumlar tarihi kitabıdır.

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin *Ravzatü'l-Ebrâr*'ı ile Seyyid Ömer'in (ö. ?) *Tarih-i İskender*'i, Tarsus'ta bulunan umumî tarih kitaplarıdır¹¹⁵. İbn Zeydun'un (ö. 1071) *İbn Zeydun Tarihi* olarak kaydedilen *et-Tebyîn fi Hulefâ-i Benî Ümeyye fi'l-Endelüs*'ü, İbn İyâs'ın (ö. 1524) *Bedaiu'z-Zühûr*'u, Celalzâde Salih Çelebi'nin (ö. 1565) *Tarih-i Mısır*'ı, Mahmud Celaledin Paşa'nın (ö. 1899) *Girit Tarihi* de şehir ve bölge tarihiyle ilgili kitaplarıdır¹¹⁶.

Bunların dışında İbn Haldun'un (ö. 1406) tarih felsefesiyle sosyal ve beşerî bilimlerini temellendirdiği toplum metafiziğine dair eseri olan *Mukaddime*'si ile terekelere sadece *Tarih*, *Tevârih-i Atîk* ve *Tevârihden* adlarıyla kaydedildiği için

→ →

101/192, 133-134/257, 328/658.

¹⁰⁹ Bkz. Demiroğlu, Ayla, "Burhân-ı Kâtî", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 432.

¹¹⁰ TŞS 290, 92-93/184; TŞS 294, 89/131; TŞS 295, 39/54; TŞS 299, 123b/455, 142b-143a-b/516; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 17/21, 101/192, 328/658.

¹¹¹ TŞS 303, 61-62/119; TŞS 305, 318-319/474; TŞS 316, 328/658.

¹¹² Karataş, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi", s. 324.

¹¹³ TŞS 305, 318-319/474; TŞS 309, 116-117/170; TŞS 316, 133-134/257.

¹¹⁴ TŞS 316, 133-134/257.

¹¹⁵ TŞS 299, 142b-143a-b/516; TŞS 308, 247/401.

¹¹⁶ TŞS 295, 195-196/286; TŞS 299, 123b/455; TŞS 304, 251-252/473; TŞS 316, 133-134/257.

yazarları tespit edilemeyen eserler¹¹⁷ de Tarsus'taki tarih meraklılarının sahip olduğu kitaplar arasındadır.

Tarsus'ta pek çoğu XVI. asırdan sonra kaleme alınan tarih kitaplarından toplam 26 eser tespit edilmiştir. Bu rakamın şehirdeki bütün kitaplara oranı % 3'tür. XVI. asır Bursa'sında bir kısmını siyere dair kitapların oluşturduğu tarihî eserlerin oranı da yine yaklaşık olarak % 3'tür¹¹⁸.

2.1.10. Diğerleri

Tarsus'ta yukarıda zikredilen ilim dallarına ait eserlerin yanında astronomi, astroloji, felsefe, matematik, tıp ve zoolojiye dair kitaplarla farklı konuları ihtiva eden ansiklopedik mahiyetteki eserlere de rastlanmıştır. Bu ilim dallarına ait kitapların sayısı az olduğu için hepsi diğerleri başlığı altında bir arada verilmiştir.

İslâm ilim dünyasındaki astronomi ve astroloji ilmine dair kitaplardan Tarsus'ta Ebu Ma'sher Cafer el-Belhî'nin (ö. 886) *Ahkâmî'n-Nücûm*, *Kitâb-ı Mesâil* ve *Kitâb-ı Usûl* adlarıyla kaydedilen eserleri, Uluğ Bey'in (ö.1449) *Kitâb-ı Zîc'i*, Hamîdî Muhammed b. Ali'nin (ö. 1758) *Risâletü'l-Küre'si*, Hayatizâde Halil Şeref'in (ö. 1851) *Efkârü'l-Ceberût'u* ile müellifleri tespit edilemeyen *Burûcü'l-Fünûn*, *Kitâb-ı Reml*, *Tabirname* ve *Yıldızname*'ye rastlanmıştır¹¹⁹.

Tarsus'ta bulunan felsefe kitapları, Kâtbî'nin *Hikmetü'l-Ayn'ı*, Kâdî Mîr'in (ö. 1504) bu kitap üzerine kaleme aldığı *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme'si*, söz konusu şerhe Akkirmânî'nin (ö. 1760) *İklîlü't-Terâcim* adıyla yaptığı tercümesi ile *Hikmete Dair Kitap* ifadesiyle kaydedilen birkaç eserden ibarettir¹²⁰. Aynı şekilde XVI. yüzyıla ait Bursa terekelerinde de felsefe kitaplarının azlığı dikkat çekmektedir¹²¹.

Matematik, tıp ve zooloji konularında da Mecritî'nin (ö. 1007) *Nutfe'si*, Demîrî'nin (ö. 1405) *Hayâtü'l-Hayevân'ı*, Bahaeddin Âmilî'nin (ö. 1662) *Hisâb'ı*, Nusret Efendi'nin (ö. 1795) *Tıp Risalesi*, Hüseyin Rıfki Tamânî'nin (ö. 1817) *Mecmû'atü'l-Mühendisîn'i*, Hüseyin Tevfik Paşa'nın (ö. 1901) *Usûl-i İlm-i Hisâb'ı* ile yazarı tespit edilemeyen *Kitâb-ı Tıp* adlı eserler bulunmaktadır¹²².

Ansiklopedik mahiyetteki kitaplar da Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan'ın (ö. 1466'dan sonra) *Dürr-i Mekkûn* ve *Envâru'l-Aşîkîn'i*, Ömer b. Hamza Edirnevî'nin (ö. 1578'den sonra) *Enîsü'l-Celîs'i*, Malkaravî'nin (ö. 1598) *Netâicü'l-Fünûn* ve *Mehâsinü'l-Mütûn'u*, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö. 1772) *Marîfetname'si* ile kayıtlara *Enmûzec* olarak geçen ve muhtemelen Tarsûsî Mehmed Efendi'ye ait olan *Enmûzecü'l-'Ulûm'dur*¹²³.

¹¹⁷ TŞS 300, 152/357; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 133-134/257.

¹¹⁸ Bkz. Karataş, "Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV-XVI. Yüzyıllar)", *Türkler*, Ankara 2002, XI, 902.

¹¹⁹ TŞS 289, 140/458; TŞS 296, 22/37; TŞS 299, 142b-143a-b/516; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 306, 69/86; TŞS 316, 328/658.

¹²⁰ TŞS 294, 89/131; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 251-252/473; TŞS 316, 187-188/379.

¹²¹ Karataş, "XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedavüldeki Kitaplar", s. 229.

¹²² TŞS 295, 39/54, 195-196/286; TŞS 297, 212-213/338; TŞS 289, 140/458; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 328/658.

¹²³ Enmûzec için bkz. TŞS 290, 92-93/184; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 309, 114-115/170; TŞS 316, 187-188/379. Diğerleri için bkz. TŞS 296, 146/238; TŞS 299, 142b-143a-b/516; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 251-252/473; TŞS 309, 114-115/170; TŞS 316, 328/658.

Bunların dışında Evliya Çelebi'nin (ö. 1683) *Seyahatnâme'si*, Abdullah Ramiz Paşa'nın (ö. 1813) *Fenn-i Ziraat'ı*, Gözübüyükzâde İbrahim Efendi'nin (ö. 1838) çeşitli konulara dair risalelerinin bir arada basımı olan *Mecmûatü'l-Kavâid* ve *Mecmûatü'r-Resâil'i*, Cevdet Paşa'nın *Kavâid-i Osmaniye'si*, Ebru Sahak tarafından 1852'de tercüme edilen *İlm-i Tedbir-i Menzil* ile yazarları tespit edilemeyen *Coğrafya*, *Müteammik Coğrafya*, *el-Medhâl fi'l-Coğrafya* ve *Nemûzâc-ı Emâli* adlı eserler de bulunmaktadır¹²⁴. Ayrıca kitaplar arasına kaydedilen haritalarla *Ceride* ve *Meslek* adlarını taşıyan gazetelere de rastlanmıştır¹²⁵.

Tarsus'ta astronomi, astroloji, felsefe, matematik, tıp ve zoolojiye dair kitaplardan 37; ansiklopedik mahiyetteki eserlerden de 20 olmak üzere toplam 57 eser tespit edilmiştir. Bu rakam, şehirdeki bütün kitapların yaklaşık olarak % 7'sine karşılık gelmektedir. XVI. asırda Bursa'da astronomi, felsefe, matematik ve tıpla ilgili kitapların oranı da yine yaklaşık olarak % 7'dir¹²⁶.

2.2. Kitap Fiyatları

Bir kişinin kitaba harcadığı para miktarı ile onun kitap sevgisi doğru orantılıdır. Bu açıdan kitap fiyatları da konumuz için önem arz etmektedir. İncelenen terekelerde birkaç eserin değerine yer verilmemesi ve yine birkaç kayıttaki bozulma nedeniyle 9 kitabın fiyatı tespit edilememiştir. Değeri belirlenen 1.185 eserin fiyatlarına dair veriler Tablo IV'te gösterilmiştir.

Tablo IV: Kitap Fiyatları

Kitap Fiyatları/Kuruş	Kitap Adedi	Yüzde
1-5	486	41,01
6-10	244	20,59
11-20	200	16,88
21-50	135	11,39
51-100	66	5,57
101 ve Üzeri	54	4,56
Toplam	1.185	100,00

Tarsus'taki kitap fiyatları 1 ile 1.500 kuruş arasında değişmektedir. Teda-vüldeki eserlerin yaklaşık olarak % 62'si 1 ile 10 kuruş aralığında iken, % 34'ü, 11 ile 100 kuruş arasındaki değerlere sahiptir. 100 kuruşun üzerinde değer biçilen kitapların oranı ise % 4'ün biraz üzerindedir.

Kur'ân ile tefsirler genellikle en pahalı eserlerdir. Örneğin Kaymakam Ahmed Paşa'nın altınla süslenmiş Kur'ân-ı Kerim'i 1.500, mesleği bilinmeyen Halil Hacı Ahmed'in Kur'ân'ı 500, Kömürcü Ahmed'in 3 adet Kur'ân'ı da 700 ku-

¹²⁴ TŞS 294, 89/131; TŞS 297, 91/138, 212-213/338; TŞS 299, 123b/455; TŞS 300, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 251-252/473; TŞS 305, 318-319/474; TŞS 309, 114-115/170; TŞS 316, 17/21, 133-134/257.

¹²⁵ TŞS 289, 140/458; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 328/658.

¹²⁶ Bkz. Karataş, "Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV-XVI. Yüzyıllar)", s. 901-902.

ruş değerindedir. Bunların yanında 15 ve 20 kuruşluk Kur'ân-ı Kerimler de vardır¹²⁷. Kadı naibi Karaalizâde Mehmed Hilmi'nin kütüphanesinde bulunan Fahreddin Râzî'nin altı ciltlik tefsiri 1.100 kuruştur. Buna göre Râzî tefsirinin bir cildi yaklaşık 185 kuruş değerindedir. Aynı kişinin terekesinde yer alan tek ciltlik Kâdî Beyzâvî'nin tefsiri 150 kuruş iken, Müderris Abdülkerim Efendi'nin iki ciltlik Beyzâvî tefsiri 400 kuruştur¹²⁸.

Muallim Ali Rıza Efendi'nin *el-Okyanûs* adlı lügati 320, Gümrük memuru Mehmed Hamdi'nin tasavvufa dair *Delâil-i Şerîf*'i 310, Karaalizâde Mehmed Hilmi'nin *el-Mevâhibü'l-Ledünniye* isimli siyeri 160, aynı kişinin *Fetâvâ-yı Ali Efendi* kitabı 125, başka bir kadı naibi Gözübüyükzâde Mehmed Sabit'in terekesindeki Taftâzânî'nin belagate dair *Mutavvel*'i de 150 kuruşla diğer ilim dallarındaki en pahalı kitaplardır¹²⁹. İlimiye sınıfı mensuplarından Ali Rıza, Hacı İbrahim, İsmail, Karacazâde Mehmed ve Seyyid Süleyman Efendilerle emniyet görevlisi Mısrızâde Ahmed Tahir Efendi'nin bazı kitapları ise birer kuruşluk değerle en ucuz eserlerdir¹³⁰.

İlk Türk matbaasının, İbrahim Müteferrika tarafından 1727 yılında kurulduğu bilinmektedir. Bu araştırmada, matbaanın kurulmasından sonraki ikinci asır incelemesine rağmen, kitap fiyatlarının pek ucuz olmadığı görülmektedir. Örneğin Kömürcü Ahmed'in sahip olduğu üç adet Kur'ân-ı Kerim'in toplam değeri 700 kuruştur. Onun malvarlığı arasında 150 kuruş değerinde bir sığır bulunmaktadır¹³¹. Buna göre Kömürcü Ahmed, üç Kur'ân'a yaklaşık beş sığır parası ödemiştir. Yine Müderris Kara Müftü Mehmed Efendi'nin kütüphanesindeki dört ciltlik *Tahtâvî* adlı fıkıh kitabı 300 kuruş değerindedir. Onun sahip olduğu sığır ve at cinsinden hayvanların ortalama fiyatı da 300 kuruştur¹³². Bu durumda Mehmed Efendi, söz konusu kitaba en az bir sığır veya at parası ödemiştir.

Aynı dönemde Karadeniz bölgesinin iki şehrindeki kitap ve hayvan fiyatları da Tarsus'la benzerlik göstermektedir. Nitekim Samsun'da bir Kur'ân 400, iki adet sığır 500 kuruştur. Sinop'ta bir çift sığır ile bir adet Kur'ân-ı Kerim 300'er kuruşla aynı değerdedir. Bu şehirdeki diğer bir sığır 100 kuruş iken *Abdurrahim Fetevası* 180, *Vankulu Lügati* de 110 kuruş değerindedir¹³³.

Hayvan fiyatlarının yanında Tarsus'ta XIX. asrın ikinci yarısında açılan modern okullarda çalışan muallimlerin gelirleri ile kitap fiyatlarının mukayesesi de önem arz etmektedir. Zira Tarsus'ta en çok kitaba sahip olan kişi Muallim Ali Rıza Efendi'dir. Aslen Nevşehirli olan ve Tarsus Rüştüyesinin birinci muallimi iken vefat eden Ali Rıza Efendi'nin terekesi 16 Aralık 1868 tarihinde kaydedilmiştir¹³⁴. Tarsus'a bu okulun 1863'te açıldığı ve birinci muallimine 600, ikinci muallimine de 300 kuruş maaş tahsis edildiği bilinmektedir. Yine 1890'lı yıllar-

¹²⁷ TŞS 294, 10/7; TŞS 299, 4a/14, 31a-b/139; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 317, 211/274.

¹²⁸ TŞS 296, 156-157/261; TŞS 299, 123b/455.

¹²⁹ TŞS 299, 123b/455; TŞS 300, 152/357; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 304, 231-232/441.

¹³⁰ TŞS 300, 196-197/403; TŞS 303, 61-62/119; TŞS 316, 17/21, 49/98, 133-134/257, 187-188/379, 328/658.

¹³¹ TŞS 294, 10/7.

¹³² TŞS 304, 251-252/473

¹³³ Sakal, Fahri, "Osmanlı Ailesinde Kitap", Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, XI, 735.

¹³⁴ TŞS 303, 61-62/119.

dan itibaren şehir merkezindeki ibtidâî mekteplerin muallimleri de 300 kuruş maaşla çalışmaktaydı¹³⁵.

600 kuruş maaş aldığı varsayılan Ali Rıza Efendi'nin terekesinde yer alan üç ciltlik *el-Okyânûs* 320, iki ciltlik *Muhtasar Şerhi* 180, birer adet *Burhân-ı Kâti* ve *Lûgat-ı Nimetullah* da 105 olmak üzere yedi kitabının toplam değeri 605 kuruştur¹³⁶. Buna göre Rüştiye mektebinin birinci muallimi olan Ali Rıza Efendi bir maaşla ancak zikredilen yedi kitabı alabilmektedir. Aynı okulun ikinci muallimi ile şehir merkezindeki ibtidâî mekteplerde 300'er kuruş maaşla çalışan muallimlerin ise bir maaş ile sadece üç ciltlik *el-Okyânûs* sözlüğünü bile satın almaları mümkün değildir.

Tarsus'ta 100 kuruşun üzerindeki kitapların toplam eser sayısına oranı yaklaşık % 5'tir. Bu durum, fiyatı verilen kitapların en mübalağalı örnekler olduğunu akla getirebilir. Ancak hayvan fiyatları ve muallim maaşlarıyla yapılan mukayese, ortalama bir kitabın dahi ucuz olmadığını göstermektedir. Nitekim iyi bir kitapsever olan ve diğer muallimlerin iki katı maaş alan Ali Rıza Efendi, bir maaşla 50-60 kuruş değerindeki kitaplardan da sadece 10 adet temin edebilecektir. Sahip olduğu bir büyükbaş hayvanını satan başka bir kitapsever de elde ettiği parayla, fiyatı 15 ile 30 kuruş arasında değişen kitaplardan ancak 10 adet edinebilecektir. Kaldı ki, daha düşük fiyatlardaki kitaplara da herkesin güç yetirmesi mümkün değildir. Zira 1850'li yıllarda Tarsus'la kitap ve hayvan piyasası bakımından benzer özelliklere sahip olan Sinop'ta, bir dülgör ustanın yevmiyesi 8, işçinin yevmiyesi de 5 kuruştur¹³⁷. Toplumda alt gelir gruplarını oluşturan ve her zaman düzenli iş imkânı bulamayan bu tür kişilerin kitap satın almaları çok zordur.

Kitap fiyatlarının pek ucuz olmamasına rağmen Tarsus'taki kitapseverlerin birçoğu servetinin önemli bir kısmını sahip olduğu eserlere harcamıştır. Örneğin Kâdiriye tarikatı halifelerinden Şeyh Ahmed Kadri'nin terekesinde yer alan kitaplarının toplam değeri, onun tüm malvarlığının % 45'ine karşılık gelmektedir. Bu oran, ilmiye mensuplarından Ali Rıza Efendi'de % 40, İbrahim Efendi'de % 24, Arap Ali Efendi'de % 10, İsmail Efendi'de % 9, Seyyid Süleyman Efendi'de % 8, Hacı Mehmed Efendi'de % 7'dir. Mesleği tespit edilemeyen Karaoğlanzâde Hafız Efendi de malvarlığının yaklaşık % 10'unu kitaba sarf etmiştir. Bu veriler, onların kitap sahibi olabilmek için gösterdikleri fedakârlığın boyutunu ortaya koymaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

1827-1918 yılları arasında Tarsus'ta kaydı tutulan 2.640 Müslüman terekesinin 77'sinde 400 çeşitten oluşan toplam 1.194 adet kitap tespit edilmiştir. Kitapseverlerin önemli bir kısmını ilmiye sınıfı mensupları, imam veya medrese talebeleri, ticaret ve zanaat ehli, tasavvuf erbabı, yönetici ve memurlar oluşturmaktadır. İlmiye sınıfı mensuplarında kişi başına düşen ortalama kitap sayısı

¹³⁵ Bkz. Uğuz, Sacit, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Tarsus'ta Eğitim", A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum 2012, XLVII/329-334.

¹³⁶ TŞS 303, 61-62/119.

¹³⁷ Sakal, agm, s. 735.

55, memurlarda 11, yöneticilerde 9, tasavvuf erbabında 7, ticaret ve zanaat ehli ile imam ve medrese talebelerinde ise 2'dir. Kitap sahipleri, genel olarak toplumun orta ve üst düzey gelir grubuna mensup kişilerdir.

Tedavüldeki eserlerden ilim dalları tespit edilebilenlerin % 21'ini Arap dili ve belagati, % 55'ini temel İslâm bilimleri, % 24'ünü de mantık, lügat, tarih, felsefe, matematik, astronomi, astroloji, tıp ve zooloji ile değişik konuları ihtiva eden ansiklopedik mahiyetteki eserler oluşturmuştur. Bu veriler, Kâtip Çelebi'den menkul olan XVI. asırdan sonra medreselerdeki akfî ilimlerin kaldırılıp yerine *Hidâye* ve *Ekmel* derslerinin konulduğu yönündeki görüşü doğrulamaktadır. Zira akfî ilimlerden sayılan astronomi, astroloji, felsefe, matematik, mantık, tıp ve zoolojiye dair kitapların oranı % 13 iken, fikhî eserlerin oranı % 11'dir. Eğer akfî ilimlerin ihmali meselesi doğru olsaydı, aynı dönemde Tarsus'taki fıkıh kitaplarının oranının, akfî ilimlere ait eserlerden daha yüksek çıkması gerekirdi. Ancak bu hususta tam tersi bir sonuca ulaşılmıştır.

Tarsus ile Bursa'daki fıkıh ve mantık kitaplarına dair verilerin kıyaslanması da XVI. asırdan sonra medreselerdeki akfî ilimlerin kaldırılıp yerine fıkıh ve fıkıh usulü derslerinin konulduğu yönündeki tezi desteklememektedir. Eğer Kâtip Çelebi ve onu takip edenlerin görüşü isabetli olsaydı, XVI. yüzyılda Bursa'daki fıkıh kitaplarının oranının düşük, XIX. asırda Tarsus'takilerin oranının da yüksek çıkması gerekirdi. Aynı şekilde Bursa'daki mantık kitaplarının oranının yüksek, Tarsus'takilerin de düşük çıkması beklenirdi. Ancak her iki şehirde de ters orantılı sonuçlara ulaşılmıştır.

Tarsus'taki kitapların % 40'ını orijinal telifler, % 60'ını da şerh, hâşiyeye, tercüme, telhîs, ta'likât ve zeyl türü eserler oluşturmuştur. Tefsir, edebiyat ve tarih kitaplarının neredeyse tamamı ile tasavvufî eserlerin yarısından fazlası orijinal metinlerdir. Arap dili ve belagati, akaid ve kelâm ile fıkıh ve mantık ilmine dair kitapların çoğunu ise şerh ve hâşiyeler oluşturmuştur. Hadis ve fetva kitapları ile tasavvufî eserlerin bir kısmı da derlemedir. Orijinal metinler dışındaki telif türlerinin % 83'ünü şerh ve hâşiyeler, % 10'unu derlemeler, % 7'sini de tercüme, telhîs, ta'likât ve zeyl türü eserler oluşturmuştur.

Dili tespit edilebilen kitapların % 71'i Arapça, % 23'ü Türkçe, % 6'sı da Farsçadır. Zira Osmanlıların klasik eğitim kurumu olan medreselerde okutulan temel eserlerin pek çoğu Arapçaydı. Her ne kadar ülke genelinde olduğu gibi Tarsus'ta da XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern okullar açılmaya başlamışsa da incelenen dönemde toplumundaki okur-yazar kesiminin önemli bir kısmını medreseliler oluşturmuştur. Bu sebeple tedavüldeki her 10 kitaptan 7'sinin dili Arapçadır. Devletin resmi dilinin Türkçe olması, medreselerde okutulan Arapça eserlerin yanında *Mesnevî* ve *Gülîstân* gibi Farsça eserlerin de okutulması ve bilhassa divan edebiyatı şairlerinin Farsça ağırlıklı şiirler yazmasıyla Türkçe ve Farsça eserler de yaygınlık kazanmıştır.

400 çeşit kitaptan 80'inin yazarı tespit edilememiştir. Geri kalan 320 farklı isimdeki eser 226 müellif tarafından kaleme alınmıştır. Bu yazarlardan 14'ünün vefat tarihi bilinmemektedir. Müellifin vefatı veya eserin telif tarihinden hareketle 212 yazarın yaşadığı dönem tespit edilmiştir. Bunlardan 44'ü (%)

21) XIII veya daha önceki yüzyıllarda, 128'i (% 60) XIV ve XVIII. asırlar arasında, 40'ı (% 19) da XIX. yüzyılda yaşamıştır. Bu veriler, Tarsus'taki kitapseverlerin önceki dönemlerde yaşayan müelliflerle birlikte çağdaş yazarları da takip ettiklerini göstermektedir.

Tedavüldeki eserlerin 230'u (% 19) kitapları çok okunan 18 müellife aittir. Birgivî 26, Taftâzânî de 25 eserle Tarsus'ta kitapları en çok okunan yazarlardır. İbnü'l-Hâcib 18, Zeynîzâde Hüseyin 17, Abdurrahman Câmî ile Adalı Şeyh Mustafa 15'er, İsmâüddin İsferyânî 14, İbrahim Halebî ile İsmail Hakkı Bursevî 13'er, Gözübüyükzâde İbrahim 11, Sa'dî-i Şîrâzî, İsmail Gelenbevî ve Tarsûsî Mehmed 9'ar, Esîruddîn Ebherî 8, Seyyid Şerîf Cürçânî, Nureddin Halebî ve Ömer b. Salih Tokâdî de 7'şer kitapla Tarsus'taki kitapseverler tarafından eserleri çok okunan diğer müelliflerdir.

Eserleri çok okunan yazarlar listesinin en başında yer alan Birgivî hem bilim dünyasında hem de halk nezdinde meşhur olmuş bir âlimdir. İkinci sıradaki Taftâzânî ise belagat, mantık, metafizik, kelâm, fıkıh ve diğer ilimlerde tanınmış bir âlim olup şark İslâm dünyasındaki medreselerde okutulan birçok eserin müellifidir. Bu sebeple onların ilk iki sırayı paylaşmaları şaşırtıcı değildir. Eserleri çok okunan diğer müellifler de genellikle medreselerde okutulan kitapların yazarları olmalarından dolayı bu listeye girmişlerdir.

Kitapseverlerin sahip oldukları eserlerin yarıdan fazlasına 10 kuruş veya daha düşük değerler biçilmiştir. Buna rağmen kitap fiyatları pek ucuz değildir. Tarsus'taki kitap sahiplerinin birçoğu servetinin önemli bir kısmını sahip olduğu eserlere harcamıştır. Bu da onların kitaba verdiği değeri göstermektedir.

Kaynaklar

Tarsus Şer'iyye Sicilleri (TŞS)

- » Defter No: 288, 289, 290, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 308, 309, 316, 317, 335, 351, 369-B, 380-4, 385, 399, 406.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- » BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilâyet Yazışmaları, Dosya No: 424, Gömlek No: 88.
- » BOA, Cevdet Evkâf, Dosya No: 493, Gömlek No: 24935.
- » BOA, Cevdet Maarif, Dosya No: 134, Gömlek No: 6682.

Sâlnâmeler:

- » Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb: 1285.
- » Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana: 1294, 1308, 1309, 1312, 1318, 1320.

Diğer Kaynaklar

- » Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul 2004.
- » Algar, Hamid, "Molla", *DİA*, XXX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2005, ss. 238-239.
- » Atay, Hüseyin, "Medreselerin Gerilemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXIV, 1981, ss. 15-56.
- » Barkan, Ömer Lütfî, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c. III, sy. 5-6, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968, (1966).
- » Beydilli, Kemal, *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2013.
- » Cebeci, Lütfullah, "Mefâtihu'l-Gayb", *DİA*, c. XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2003, ss. 348-350.
- » Cici, Recep, "İmamzâde Esad Efendi", *DİA*, c. XXII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000, ss. 211-212.
- » Çakan, İsmail Lütfî, *Hadis Edebiyatı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.
- » Demiroğlu, Ayla, "Burhân-ı Kâtî", *DİA*, c. VI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1992, ss. 432-

- 433.
- » *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi, Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672)*, c. IX, Devlet Matbaası, İstanbul 1935.
 - » Günaltay, M. Şemseddin, *Yakın Şark IV, I. Bölüm, Perslerden Romalılara Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
 - » Günay, Vehbi, "Bergama Yeşil (Yeni) Medrese ve II Numaralı Şer'îye Sicilinde Yer Alan Kitaplar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı XIII, 1998, ss. 209-230.
 - » Has, Şükrü Selim, "Mülteka'l-Ebhur", *DİA*, c. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2006, ss. 549-552.
 - » Hızlı, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17/1, 2008, ss. 25-46.
 - » İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. II, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
 - » Kandemir, M. Yaşar, "eş-Şifâ", *DİA*, c. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, ss. 134-138.
 - » Karataş, Ali İhsan, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, VIII/VIII, ss. 317-328.
 - » _____, "XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedavüldeki Kitaplar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, X/1, ss. 209-230.
 - » _____, "Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV-XVI. Yüzyıllar)", *Türkler*, c. XI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 896-908.
 - » Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehakk, İslâm'da Tenkit ve Tartışma Usûlü*, sad. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, Üçüncü Baskı, Marifet Yayınları, İstanbul 2001.
 - » Kaya, Mahmut, "Tasavvur", *DİA*, c. XXXX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2011, ss. 126-127.
 - » Kayacık, Ahmet, "Bir Telif Türü Olarak Hâşiye ve Cürcânî'nin Küçük Adlı Eseri", *Bilimname*, XXI, 2011/II, ss. 57-73.
 - » Kılıç, Atabey, "Manzum Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyân Şerhi 'Hediyetü'l-İhvân' ", *Turkish Studies /Türkoloji Dergisi I*, sayı I, (2006), ss. 19-28.
 - » Kömürçü, Kamil, "Medreselerde Mantık Eğitimi ve Ebherî'nin Etkisi", *Felsefe Dünyası*, sayı 57, 2013/1, ss. 95-112.
 - » Lekesiz, M. Hulusi, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci (Püritanist) Bir Eleştirisi: Birgîvî Mehmed Efendi ve Fikirleri*, Hacettepe Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1997.
 - » _____, "Osmanlılarda Sünnî-Hanefî Geleneğin Oluşmasında Ulemanın Rolü", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, c. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 80-84.
 - » Orlin, Sabeve, "Tales of Ottoman Book Theft (19th Century)", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIX, İstanbul 2007, ss. 173-201.
 - » _____, "Okuyan Taşralı Bir Toplum: Rusçuk Müslümanlarının Kitap Sevgisi (1695-1786)", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri*, Bükreş, Romanya / 1-5 Kasım 2006, (İstanbul 2011), ss. 577-607.
 - » Sakal, Fahri, "Osmanlı Ailesinde Kitap", *Osmanlı*, c. XI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 732-738.
 - » Özcan, Tahsin, "Maraşlı Bir Osmanlı Alimi: Saçaklızade Mehmed Efendi ve Eserleri", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, 6-8 Mayıs 2004, c. I, İstanbul 2005, ss. 53-68.
 - » Öztürk, Mustafa, "Son dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'an ve Tefsir Çalışmaları", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bahar 2014, 1/1, ss. 9-63.
 - » Öztürk, Said, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.
 - » Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
 - » Poş, Abdullah, *Arşiv Belgelerine Göre Tarsus'ta Sosyo-Kültürel Yapı (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2008.
 - » _____, "XIX. Yüzyılda Tarsus'un Nüfusu", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2), 2008, ss. 103-121.
 - » Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
 - » Tatlı, Bekir, "Şeytanın Hileleri ve Korunma Yolları Hakkında Bir Çalışma: Risâle-i Teavvüz ve Tercümesi-Kaynak Tahlil ve Tahkiki-", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, VI/II, ss. 123-169.
 - » Texier, Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suad, c. III, Ankara 2002.
 - » Toprak, Mehmet Sait, "Ali b. Osman Sirâceddîn el-Üşî'nin Hadis İlimine Katkıları", *Uluslara-*

- rası *Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, 31 Mayıs-1 Haziran 2007, Isparta 2007, ss. 263-282.
- » Uğuz, Sacit, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Tarsus’ta Eğitim”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XLVII (2012), ss. 319-354.
 - » Uludağ, Süleyman, “*Delâilü’l-Hayrât*”, *DİA*, c. IX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, ss. 113-114.
 - » Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965.
 - » Sarıkaya, Yaşar, “Osmanlı Medreselerinde Akli İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletler Arası Kongresi Tebliğler*, 12-15 Nisan 1999, İstanbul 2001, ss. 145-158.
 - » Yaşaroğlu, M. Kâmil, “*Mızraklı İlmihal*”, *DİA*, c. XXX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2005, ss. 5-6.
 - » Yavuz, Yusuf Şevki, “*Akâidü’n-Nesefî*”, *DİA*, c. II, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989, ss. 217-219.
 - » Yazıcı, Tahsin, “*Sa’dî*”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul tsz., ss. 36-41.